

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Hollandse pot: Het belang van voedsel voor Italiaanse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders en hun werkgevers in Nederland, 1955-1975

Meiden, Thomas van der

Citation

Meiden, T. van der. (2022). *De Hollandse pot: Het belang van voedsel voor Italiaanse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders en hun werkgevers in Nederland, 1955-1975*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

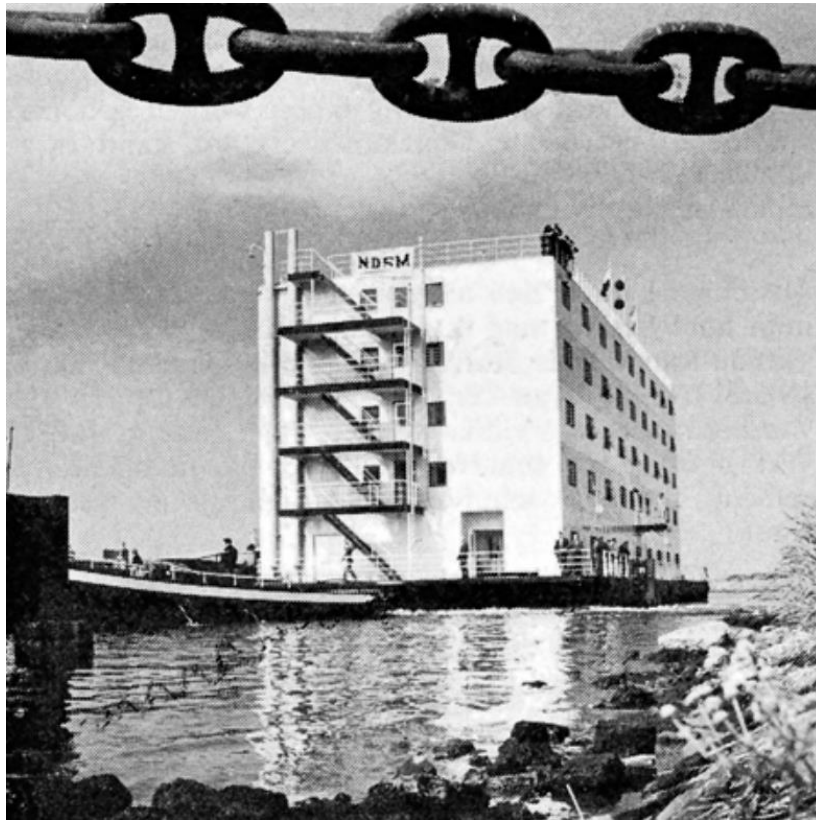
License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3453286>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Hollandsche pot

Het belang van voedsel voor Italiaanse, Turkse en Marokkaanse gastarbeiders en hun werkgevers in Nederland, 1955-1975

Thomas van der Meiden
Scriptie – Master of Arts

Bron: Afbeelding van pensionschip 'Casa Marina' in de haven van IJmuiden waar honderden Italiaanse gastarbeiders woonden. <http://www.ndsm-werfmuseum.nl/klaprozenweg-1951-e> geraadpleegd op 30 juli 2021.

Auteur

Thomas van der Meiden, studentnummer 1868934

Informatie werkstuk

MA Scriptie, 20 ECTS

Master of Arts, History, Cities, Migration and Global Interdependence, Universiteit
Leiden, Faculteit der Geesteswetenschappen

Supervisor: Prof. Marlou Schrover

Datum: 25 juli 2022

Woordenaantal: 17209

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
1.1 Onderzoeksvraag.....	6
1.2 Historische achtergrond.....	14
1.3 Historiografie.....	9
1.4 Theoretisch kader	7
1.5 Bronnen en methodiek	12
1.6 Opbouw.....	14
Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. ‘Macaroni-keuken’ in pensions.....	17
1.1 Terrazowerkers en ijsbereiders: Italiaanse gastarbeiders en hun keuken in Nederland...	17
1.2 Limburgse mijnen	19
1.3 Rotterdamse en IJmuidense industrie: hoogovens en scheepswerven	22
1.4 Twentse textiel- en metaalindustrie	24
1.5 Bevindingen.....	26
Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het ‘oosten’ in Nederland.	29
2.1 Turkije: De schrik van Europa?	29
2.2 ‘Over de omgang met Turken’: de kennismaking met Turkse gastarbeiders.....	31
2.3 Een eigen huis: ‘Heer en meester in het pand’	36
2.4 Bevindingen en vergelijking	39
Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. ‘niet tevreden en ook niet ontevreden’	42
3.1 Zon, dans en slangen bezweren: het beeld van Marokko	42
3.2 Marokkaanse gastarbeiders voor het wervingscontract: ‘Overal waar ze komen jagen ze de productie op’	44
3.3 Na het wervingscontract: ‘Nederlanders die schandalige huren van ze vragen voor hondehokken’	48
3.4 Bevindingen en vergelijking	52
Conclusie	54
Bronnenlijst	57
Literatuurlijst.....	63
Websites.....	66

Inleiding

'De mensen zijn "molto gentile" (erg vriendelijk) en het werk gaat ook wel. Alleen aan het eten kan hij nog niet wennen.'¹ Toni, geïnterviewd voor de communistische krant *de Waarheid*, was een van de duizenden gastarbeiders die in de jaren 1950, 1960 en 1970 in Nederland werkten en hier tijdelijk verbleven. Zij werden ondergebracht in barakken, pensions of bij gastgezinnen vanwege de woningnood die in deze tijd heerste en de tijdelijke aard van de gastarbeidermigratie. Hospita's namen hen graag in huis; het betekende voor hen extra inkomen.² In Nederland liepen de gastarbeiders al snel tegen obstakels aan. De taalbarrière zorgde voor gebrekkige communicatie tussen de gastarbeiders, hun werkgevers en Nederlandse collega's.³ Ook waren er veel kleine probleempjes; het bleek bijvoorbeeld voor de Italiaanse gastarbeiders niet duidelijk te zijn dat op het beloofde brutoloon nog belasting zou worden ingehouden.⁴ Een ander belangrijk obstakel was het eten; de 'Hollandsche pot' viel bij de meeste gastarbeiders niet in de smaak. Vrijwel alle gastarbeiders die tussen pakweg 1955 en 1975 naar Nederland zijn gekomen kwamen uit het gebied rondom de Middellandse Zee; Grieken, Portugezen, Joegoslaven, Spanjaarden, Italianen, Marokkanen en Turken. Tegenwoordig staan al deze landen in meer of mindere mate bekend om hun rijke eetcultuur. Moderne Nederlandse kookboeken zijn vol lof over de keukens uit deze regio en is in iedere Nederlandse woonplaats wel een restaurant met een mediterrane keuken te vinden. Buitenlands eten is zelfs zo populair geworden onder Nederlanders dat we tegenwoordig van 'xenomanie' kunnen spreken; 'vreemd' eten is *hot*.⁵

Tussen de jaren 1950 en 1970, de periode waarin de meeste gastarbeiders naar Nederland kwamen, was Nederland echter nog niet zo ver. Er werd mondjesmaat geschreven over bijvoorbeeld de Franse en Scandinavische keuken en door de komst van repatrianten en de terugkeer van militairen uit Nederlands-Indië waren er relatief veel Chinees-Indische restaurants in Nederland. Buiten deze uitzonderingen hield veruit de meerderheid van Nederland het bij de oude, vertrouwde 'Hollandsche pot'.⁶ Het was gangbaar om bij de warme maaltijd aardappelen, groenten en een stukje vlees te eten; de 'AVG'. Daarnaast at men twee broodmaaltijden. In deze periode at bovendien bij lange na niet iedereen de warme maaltijd 's

¹ 'Italiaanse voorhoede op Nieuwendam: Toni is een slechte eter' in *De Waarheid* (15 oktober 1960) 3.

² Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 274-280.

³ Karin Simone Prins, Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander': Adaptie van Marokkanen en Turken in Nederland (Proefschrift Psychologie RUG, Groningen 1996) 5-22.

⁴ Idem, 274.

⁵ Anneke van Otterloo, 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985. Toenadering of distantie?' in *Sociologisch Tijdschrift* 13:2 (1986) 317-349, 317.

⁶ Jon Verriet, "Een ongevaarlijk avontuur' Beeldvorming omtrent buitenlandse eetculturen in Nederland, 1950-1970' in *Tijdschrift voor Volkskunde* 2 (2015) 117-192, 183.

avonds. Pas in 1980 groeide het aantal Nederlanders dat dit deed naar een ruime meerderheid.⁷ De maaltijd werd niet gezien als moment om van te genieten. Door de schaarste waarmee Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog te maken hadden en met de Hongerwinter nog vers in het geheugen, werd de maaltijd als noodzaak gezien.⁸

Voor de maaltijden die gastarbeiders kregen waren hun werkgevers verantwoordelijk, mits de gastarbeiders via een officieel wervingscontract werden aangenomen.⁹ Werkgevers waren ook verantwoordelijk voor de huisvesting en de verzorging van deze arbeiders, waar de maaltijd logischerwijs onder viel. Werkgevers zorgden of zelf voor woonruimte en verzorging, of besteedden dit uit aan derden. Voor de gastarbeiders die op eigen initiatief naar Nederland kwamen lag de verantwoordelijkheid voor huisvesting, verzorging en dus ook eten, bij henzelf. Die groep gastarbeiders verbleef veelal in particuliere pensions waar de kwaliteit van de verzorging een stuk lager lag dan waar de arbeiders die via een wervingscontract naar Nederland waren gekomen verbleven. Het eten was een van de belangrijkste onderdelen van de verzorging. De verantwoordelijkheid van de werkgever voor de maaltijd zorgde voor een geforceerde ontmoeting tussen eetculturen; de Nederlandse en die van de gastarbeider.

Zoals het citaat aan het begin van deze scriptie al doet vermoeden was die ontmoeting niet altijd gemakkelijk. Dit blijkt uit onder meer de publicatie van kookboekjes specifiek gericht op de koks of hospita's die voor de gastarbeiders kookten door het Voorlichtingsbureau voor de Voeding. Ook werden kookcursussen voor hen georganiseerd door migrantenverenigingen.¹⁰ De Nederlanders wisten zich duidelijk weinig raad met de dieetwensen van de gastarbeiders. Dit leidde meer dan eens tot klachten vanuit de gastarbeiders. Een bekend voorbeeld is het 'spaghetti-oproer' op het pensionschip 'Arosa Sun' in IJmuiden, naar aanleiding van de naar eigen zeggen vieze pasta die de Italiaanse gastarbeiders daar voorgeschoteld kregen.¹¹ De ontmoeting tussen de eetcultuur van Nederland en die van de gastarbeiders staat in dit onderzoek centraal.

0.1 Onderzoeksvraag

Dit onderzoek richt zich op de ontmoeting tussen de Nederlandse eetcultuur en die van drie etnische groepen gastarbeiders in de tijdsperiode tussen 1955 en 1975. De keuze voor deze tijdsperiode is gebaseerd op het feit dat in deze periode de meeste gastarbeiders in Nederland

⁷ Catherine Salzman, 'Continuity and Change in the Culinary History of the Netherlands, 1945-1975' in *Journal of Contemporary History* 21:4 (1986) 605-628, 608-609.

⁸ 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel' 320-321.

⁹ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 279.

¹⁰ Marlou Schrover, Inge Mestdag, Anneke van Otterloo & Chaja Zeegers, 'Lekker. Waarom knoflook niet meer vies is', in: Isabel Hoving, Hester Dibbits & Marlou Schrover (ed), *Veranderingen van het alledaagse. Cultuur en migratie in Nederland* (Den Haag 2005) 77-112.

¹¹ Schrover, ten Broeke & Rommes, *Migranten bij de Demka*, 121.

werden geworven en gehuisvest door Nederlandse bedrijven. De drie gekozen groepen zijn de Italianen, Turken en Marokkanen. Vanwege de omvang van dit onderzoek is het noodzakelijk het aantal groepen te beperken. De keuze voor deze groepen is gemaakt op basis van de grootte van deze groepen; het waren de meest omvangrijke groepen arbeidsmigranten in Nederland in deze periode.¹² De onderzoeksvraag die dit onderzoek hanteert luidt: 'Waarom speelde voedsel wel of geen centrale rol voor de gastarbeiders in Nederland uit Italië, Turkije en Marokko en hun werkgevers tussen 1955 en 1975, en verschilde deze rol tussen de groepen?'

0.2 Theoretisch kader

Deze paragraaf draagt factoren en hypothesen aan die kunnen helpen om te verklaren waarom juist het eten zo een centrale rol kan hebben gespeeld voor de groepen gastarbeiders en de werkgevers waar dit onderzoek zich op richt.

De eerste factor die mogelijk van belang is, is de functie van voedsel om de 'andersheid' of *otherness* van een groep te benadrukken. Eetcultuur is een zichtbare culturele uiting en is daarmee zeer geschikt om een ander op af te rekenen.¹³ Een uitstekend voorbeeld hiervan is de houding van Amerikanen tegenover de grote groepen veelal arme Italiaanse gastarbeiders die vanaf 1880 naar de Verenigde Staten (VS) trokken. Hoewel Italië gedurende de negentiende eeuw door veel Amerikanen werd gezien als summum van finesse, cultuur en zelfs eetcultuur, sloeg dit met de komst van hordes arme Italiaanse immigranten vanaf 1880 om.¹⁴ De authentieke Italiaanse keuken werd bekritiseerd; het 'klopte' niet, en daarmee Italianen ook niet.¹⁵ Italianen waren de enige grote groep migranten in de VS die tot dan toe hadden vastgehouden aan hun eetgewoonten, waardoor het een makkelijk punt van kritiek voor de Amerikanen werd.¹⁶ Naast dat het benadrukken van 'andersheid' als factor, zal ook worden bekeken of er punten van overeenkomst te ontdekken zijn in hoe Nederlanders en Amerikanen omgingen met de Italiaanse eetcultuur.

De tweede factor is het belang van de eetcultuur voor de eigen culturele identiteit. Eetcultuur kan op een positieve manier verbonden zijn aan de identiteit van een bevolkingsgroep. De meest voor de hand liggende manier waarop dit gebeurt, is in de vorm van trots. Sociologe Michaela DeSoucey beschrijft dit als *culinary self-consciousness* of het culinaire

¹² Roel Jennissen, 'De instroom van buitenlandse arbeiders en de migratiegeschiedenis van Nederland na 1945' in *Justitiële verkenningen* 39:6 (2013) 9-31, 17.

¹³ Simona Stano, 'Lost in translation: Food, identity and otherness' in *Semiotica* (2016) 81-104.

¹⁴ Sirpa Salenius, 'Constructing Identity: Nineteenth-Century American Commentaries on Italian Food' in *Italica* 91:4 (2014) 615-624 en Herbert S. Klein, 'The Integration of Italian Immigrants into the United States and Argentina: A Comparative Analysis' in *The American Historical Review* 88:2 (1983) 306-329, 312.

¹⁵ Harvey Levenstein, 'The American response to Italian food' in: Carole M. Counihan (ed), *Food in the USA: a Reader* (Oxfordshire 2002) 75-90, 76.

¹⁶ Idem, 75.

Inleiding

zelfbewustzijn. Dit concept is een onderdeel van het concept *gastronationalism*, gastronationalisme. DeSoucey introduceerde dit concept in 2010 in haar artikel 'gastronationalism' waarin zij onderzoek deed naar genationaliseerde producten in Europa, in dit geval eten. Gastronationalisme wordt door DeSoucey gebruikt om duiding te geven aan de manier waarop voeding, voedselconsumptie, -distributie en -productie kan bijdragen aan een gevoel van nationalisme en omgekeerd hoe dit nationalisme vorm kan geven aan voedsel.¹⁷ Aan de hand van haar benadering vanuit het concept gastronationalisme meet zij het culinaire zelfbewustzijn van Europese landen door te bekijken hoeveel nationale producten en gerechten een land heeft en hoe belangrijk de landbouwsector is in de gehele economie van het land.¹⁸ Dit zelfbewustzijn vormt een indicatie van het belang dat een land en haar bevolking hecht aan nationale gerechten. Zo heeft Italië een zeer hoog culinair bewustzijn, waar dit voor Nederland juist zeer laag is. Dit zelfbewustzijn en het daar bijhorende belang van het juiste voedsel en de juiste eetgewoonten worden in dit onderzoek getoetst.

De derde factor is het voorschrift om bepaald voedsel wel of niet te eten. In het kader van dit onderzoek betreft dit het eten van halal vlees door Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten. Socioloog Marcel Maussen onderzocht de positie van islamitische migranten in Frankrijk en in zijn boek 'Ruimte voor de Islam?'. Hierin beschrijft hij de belangrijke positie die halal vlees innam voor de moslims die in de Frankrijk of haar koloniën woonden. Maussen noemt toegang tot ritueel geslacht vlees in een adem met toegang tot een moskee voor de geloofsbelijdenis.¹⁹ Ritueel geslacht vlees speelt ook een belangrijke rol binnen de religieuze identiteit van Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten in Nederland. Bovendien kunnen voedselvoorschriften voor segregatie zorgen. Wie zich aan de religieuze voorschriften houdt, zal minder geneigd zijn maaltijd delen met iemand die deze regels niet hoeft of wil volgen, zoals Nederlanders.²⁰

De vierde factor is de sociale functie van voedsel. Hierbij is het van belang om te benoemen dat deze functie overlapt met de overige factoren. Met de sociale functie van voedsel wordt de betekenis van consumptie en het bereiden van voedsel in sociale context bedoeld. Nederland staat en stond bekend als land met een vrij gesloten eetcultuur; je werd bijvoorbeeld als gast niet zomaar wordt uitgenodigd voor het avondeten met het gezin.²¹ Eten was in het land

¹⁷ Michaela DeSoucey, 'Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in the European Union' in *American Sociological Review* (2010) 432-455.

¹⁸ Idem.

¹⁹ Marcel Maussen, *Ruimte voor de Islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties* (Apeldoorn 2006) 208-214.

²⁰ Wynne Wright en Alexis Annes, 'Halal on the menu?: Contested food politics and French identity in fast-food' in *Journal of Rural Studies* 32 (2013) 388-399.

²¹ Marlou Schrover, 'Wat doet migratie met een samenleving? Veranderingen bezien vanuit een historisch perspectief' in: P.H.A. Frissen et al. (ed), *Migratiepolitiek voor een open samenleving* (2011) 113-169.

van herkomst van de meeste gastarbeiders een veel meer publieke en sociale aangelegenheid. In de landen rondom de Middellandse Zee, waar alle gastarbeiders die in dit onderzoek worden behandeld vandaan komen, was en is het samen genieten van eten het fundament van de eetcultuur.²² In Nederland werd de maaltijd daarentegen meer als noodzaak beschouwd.

De vijfde factor is de rol die voedsel speelt in heimwee. Antropologe Emma-Jayne Abbots stelt dat binnen migratie en diaspora's voedsel een van de sterkste middelen is om een thuisgevoel op te wekken.²³ Abbots beschrijft dat eten alle zintuigen prikkelt en daarom zeer sterk wordt verbonden met een ervaring. Eten zoals thuis wekt daardoor een thuisgevoel op. Dit maakt dat eten zoals thuis voor zowel de gastarbeiders als de werkgevers belangrijk kan zijn geweest. Het is een middel voor de gastarbeiders om zich thuis te laten voelen, en voor de werkgevers om de tevredenheid onder hun personeel te verhogen.

Tot slot en aansluitend op de voorgaande factor is het voorzien in gewenst voedsel een uitstekende manier om iemand of een groep tevreden te houden.²⁴ Mogelijk is voedsel gebruikt om de gastarbeiders tevreden te houden.

0.3 Historiografie

Dit onderzoek naar de centrale rol van voedsel in de naoorlogse gastarbeidermigratie naar Nederland plaatst zich binnen twee historiografische discoursen: Studies naar voedsel en eetcultuur in historische context, en meer algemene historische en sociologische studies naar gastarbeiders in Nederland. In dit tweede, meer algemene discours staat dit onderzoek met name dicht bij het onderwerp van huisvesting van de arbeiders. Beiden historiografische discoursen zijn relatief jong. Dit kan deels worden verklaard doordat gastarbeidermigratie naar Nederland pas een relatief recente ontwikkeling is. Studies naar eetcultuur in Nederland zien we vanaf 1980 opkomen. Kijkend naar de internationale historiografie over dit onderwerp is er een popularisering vanaf de jaren 1970 te zien.

Over de naoorlogse gastarbeidermigratie naar Nederland bestaat, ondanks dat die nog vrij jong is, een uitgebreide historiografie. In bekende overzichtswerken zoals 'Komen en Gaan' en 'Vijf eeuwen migratie' komt de gastarbeidermigratie in volle breedte aan bod.²⁵ Naast dit soort overzichtswerken zijn er legio aan meer specifieke onderzoeken te vinden die raken aan

²² Surinder Phull, Wendy Wills en Angela Dickinson, 'Is It a Pleasure to Eat Together? Theoretical Reflections on Conviviality and the Mediterranean Diet' in *Sociology Compass* 9:11 (2015) 977-986.

²³ Emma-Jayne Abbots, 'Approaches to Food and Migration: Rootedness, Being and Belonging' in: Jakob A. Klein & James L. Watson, *The Handbook of Food and Anthropology* (London 2016) 115-142.

²⁴ Henrietta Nyamnjoh, 'Food, memory and transnational gastronomic culture amongst Cameroonian migrants in Cape Town, South Africa' in *Anthropology Southern Africa* 41:1 (2018) 25-40, 28.

²⁵ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan* en Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).

Inleiding

de onderwerpen die in dit onderzoek aan bod komen. Denk hierbij vooral aan de rol van de media, publieke opinie en huisvesting.

Bonjour en Schrover ontcrachtten in *'Public Debate and Policy-making on Family Migration in the Netherlands'* de aannames dat publieke opinie altijd negatief was over immigratie, en dat er altijd op publieke opinie werd gereageerd met repressief migratiebeleid.²⁶ Ook schreef Schrover *'Rats, Rooms and Riots'*, waarin zij concludeert dat klachten over huisvesting in Utrecht voornamelijk werden gemaakt door organisaties voor arbeidsmigranten, en niet door de migranten zelf.²⁷ Of dit ook het geval is op het gebied van klachten over eten, zal in dit onderzoek worden verduidelijkt. Tot slot is de oratie van Schrover aan de Universiteit Leiden interessant in de context van dit onderzoek. Ze sprak over problematisering en bagatellisering van onderwerpen rondom migratie en integratie in historisch perspectief.²⁸ Onder meer het gebruik van metaforen, personificatie, sensationalisering en selectieve vergeetachtigheid in het publieke debat en de politiek werden door Schrover genoemd als belangrijke elementen in het problematiseren dan wel bagatelliseren. Het is aannemelijk dat deze elementen ook over het onderwerp eetcultuur te vinden zijn. Dit wordt in dit onderzoek ook getoetst.

Huisvesting van gastarbeiders is een onderwerp waar veel onderzoek naar is gedaan, en dit helpt dit onderzoek in het juiste perspectief te zetten. Schrover, ten Broeke en Rommes beschrijven in *'Migranten bij de Demka-staalfabriek'* uitvoerig hoe het leven van gastarbeiders die bij de Demka fabriek in Utrecht werkten er uit zag, hoe zij werden ondergebracht en wat voor verantwoordelijkheden de werkgever hierin had.²⁹ Schrover deed met van der Hoeve eenzelfde soort onderzoek naar Italiaanse gastarbeiders bij de Algemene Kunstzijde Unie in Arnhem en Ede. De *'casa's'*, wooncentra voor de Italiaanse gastarbeiders, en het belang hiervan voor de sociale cohesie onder de arbeiders staan in het onderzoek centraal.³⁰ In het proefschrift *'Bepaalde huisvesting'* van Jansen wordt uitvoerig ingegaan op de rol die de diverse vrijwilligersorganisaties, vaak vanuit de kerk, hadden in de huisvesting en verzorging van gastarbeiders. Ze behartigden niet alleen de belangen van de gastarbeiders, maar ontzorgden de

²⁶ Saskia Bonjour & Marlou Schrover, 'Public Debate and Policy-making on Family Migration in the Netherlands, 1960-1995' in *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41:9 (2015) 1-20.

²⁷ Marlou Schrover, 'Rats, Rooms and Riots: Usage of Space by Immigrants in the Dutch Town Utrecht 1945-1970' in *Journal of Migration History* 7 (2021) 244-271.

²⁸ Marlou Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie'* Oratie uitgesproken door Prof. dr. Marlou Schrover bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van Geschiedenis van Migratie en Sociale Verschillen aan de Universiteit Leiden op maandag 23 mei 2011.

²⁹ Marlou Schrover, Judith ten Broeke & Ronald Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabriek in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008).

³⁰ Inge van der Hoeven en Marlou Schrover, 'Een zorgzame of bemoeizuchtige werkgever? De AKU en haar Italianen' in *Jaarboek Gelre* (2013) 185-214.

werkgevers ook; zo kozen sommige werkgevers ervoor de huisvesting en verzorging aan dergelijke organisaties uit te besteden.³¹

Eetcultuur in historisch perspectief kent ook een omvangrijke historiografie. Een van de eerste en belangrijkste wetenschappers die onderzoek deed naar eetcultuur was antropologe Mary Douglas. In *'Deciphering a meal'* uit 1972 plukte zij systematisch de maaltijd en bijbehorende regels en etiquette uit elkaar. Het artikel legt de betekenissen van verschillende typen maaltijden uit, en analyseert uit welke onderdelen een maaltijd kan bestaan. Dit verschilt enorm tussen etnische groepen.³² Eetcultuur in Nederland specifiek is ook onderzocht. Anneke van Otterloo is een van de belangrijke wetenschappers in dit onderzoeksveld. In 1986 schreef zij het artikel 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985'. In dit artikel beschrijft ze de enorme veranderingen die in de Nederlandse eetcultuur plaatsvonden na de Tweede Wereldoorlog. Ze spreekt zelfs van 'xenomanie' bij de Nederlander rond 1980; hoe exotischer het eten, hoe beter.³³ Ze beredeneerde dat massatoerisme, welvaartstoename, technologische vooruitgangen en de komst van gastarbeiders ten grondslag lagen aan deze veranderingen. In 1990 publiceerde zij het boek *'Eten en Eetlust in Nederland (1840-1990)'*. Dit boek is uniek in zijn soort. Het is het grootste overzichtswerk over de Nederlandse eetcultuur.³⁴

De rol van gastarbeiders in de ontwikkeling van de Nederlandse eetcultuur is tevens onderzocht. In het hoofdstuk 'Lekker. Waarom knoflook niet meer vies is', van het boek *'Cultuur en Migratie'* betogen Schrover et al dat de komst van gastarbeiders van onderschikt belang is geweest voor de veranderingen van de Nederlandse eetcultuur. De ontwikkelingen in huishoudtechnologie, welvaartstoename, verstedelijking en trends en mode in eetcultuur zijn belangrijker geweest.³⁵ Hiernaast benadrukken de auteurs het belang van bemiddelaars, zoals *early adopters* of een populair periodiek tijdschrift zoals de *AllerHande* in het teweegbrengen van veranderingen in eetcultuur.

De rol van eetcultuur voor de gastarbeiders en hun werkgevers komt meestal slechts terloops en zelden specifiek naar voren in de historiografie. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de bespreking van het spaghetti-oproer door Odbeijn en Schrover in 'Komen en Gaan'.³⁶

Deze scriptie dankt zijn relevantie met name aan de kleine omvang van de historiografie waarin eetcultuur en gastarbeidermigratie overlappen. Eetcultuur speelt bovendien amper een rol van betekenis in de historiografie over gastarbeidermigratie.

³¹ Janneke Jansen, *Bepaalde Huisvesting. Een Geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Proefschrift Geschiedenis UL, Leiden 2006) 99-114.

³² Mary Douglas, 'Deciphering a meal' in *Daedalus* 101:1 (1972) 61-81.

³³ Otterloo, 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel' 317.

³⁴ Anneke van Otterloo, *Eten en Eetlust in Nederland (1840-1990)* (Amsterdam 1990).

³⁵ Schrover et al, *Cultuur en Migratie*, 100-111.

³⁶ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 281.

0.4 Bronnen en methodiek

Voor dit onderzoek zijn krantenartikelen gebruikt als primaire bron. Deze artikelen zijn via de database *Delpher* en regionale archieven gevonden. Er is ten eerste gekozen voor krantenartikelen omdat deze bron niet eerder als expliciet is onderzocht in het kader van gastarbeidermigratie en eetcultuur. Ten tweede gaat het om een zeer omvangrijke bron waaruit veel informatie te putten is. Tot slot zijn krantenartikelen een uitstekend middel om de publieke opinie te achterhalen. Kranten schreven niet alleen vanuit het oogpunt van de Nederlander over de gastarbeiders, maar ook vanuit die van de gastarbeiders zelf.³⁷

Om artikelen te vinden die aansluiten op het onderwerp van dit onderzoek dienen enkele kernbegrippen als zoektermen. Dit zijn 'eten', 'voedsel', 'Italianen', 'Turken', 'Marokkanen', 'huisvesting' en 'klachten' of varianten van deze woorden in verschillende combinaties. De relevantie van de gevonden artikelen is vervolgens bepaald op basis van de titel. Het aantal *hits*, het aantal relevante, geanalyseerde artikelen, en het aantal artikelen dat specifiek ingaat op gastarbeiders en hun eetcultuur zijn in tabel 1 opgenomen. Artikelen die alleen over eetcultuur, maar niet over eetcultuur én arbeidsmigranten gingen, betroffen vaak reisverslagen of recepten. Ook die bronnen zijn in dit onderzoek verwerkt. Daarbovenop moet worden opgemerkt dat het aantal *hits* ook overlappende resultaten van verschillende zoekopdrachten bevat, en dat er vaak meerdere *hits* over hetzelfde artikel voorkwamen. Ook advertenties, hoewel deze gefilterd zijn in *Delpher*, komen regelmatig voor.

Tabel 1: Totaal aantal *hits*, aantal onderzochte artikelen, en het aantal artikelen met gastarbeiders en eetcultuur als onderwerp per groep gastarbeiders

Groep gastarbeiders	Totaal aantal <i>hits</i>	Relevante artikelen	Artikelen met gastarbeiders en eetcultuur als onderwerp
Italianen	6461	57	48
Turken	2184	53	31
Marokkanen	762	34	13
Totaal	9407	144	92

Natuurlijk bestaat er een risico dat de media een vertekend beeld schetsten door selectief te publiceren of niet objectief te zijn. Omdat kranten verschillende keuzes maken in wat zij publiceren, zij het door toeval of door de achtergrond van de krant, wordt in dit onderzoek

³⁷ Bonjour & Schrover, 'Public Debate and Policy-making on Family Migration in the Netherlands', 1-20.

gebruik gemaakt van verschillende kranten. Wanneer mogelijk wordt er gekeken naar artikelen van verschillende kanten over dezelfde gebeurtenissen, om het onderwerp vanuit verschillende perspectieven te belichten. De achtergronden van de diverse kranten waaruit artikelen zijn gebruikt voor dit onderzoek zijn in tabel 2 opgenomen. Tot slot moet worden opgemerkt dat niet alle regionale kranten zijn opgenomen in Delpher waardoor deze zijn ondervertegenwoordigd.

Tabel 2: Nederlandse kranten per doelgroep of zuil gedurende de periode 1960-1975

Protestants / Hervormd	Rooms-katholiek	Socialistisch	Liberaal / Neutraal
Trouw	De Maasbode	Het Vrije Volk	Nieuwe Rotterdamsche Courant
Friesch Dagblad	De Tijd	Het Parool	Algemeen Handelsblad
Nederlands	De Volkskrant	De Waarheid	Algemeen Dagblad
Leeuwarder Courant	Utrechts Nieuwsblad		De Telegraaf
			De Courant

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden wordt *critical discourse analysis* (CDA) gebruikt. Taal, spraak, discours en bronnen die dit bevatten zoals kranten, boeken, tijdschriften, staan centraal binnen CDA.³⁸ In dit onderzoek zal de *discourse-historical approach* (DHA) zoals geformuleerd door taalwetenschapper Ruth Wodak worden gebruikt.³⁹ Deze methode maakt gebruik van CDA in historische context voor probleemgestuurde onderzoeken. Taal, in het geval van dit onderzoek krantenartikelen, wordt met DHA op een zekere manier benaderd. De aandacht gaat uit naar de eigenschappen die actoren wordt toegekend, wat voor argumentatie en argumenten worden gebruikt, vanuit welk perspectief er wordt geschreven en of er overdrijving in de taal is te identificeren of juist niet. In dit onderzoek bekijk ik voornamelijk vanuit welk perspectief de pers schreef en redeneerde, en hoe er over de betreffende groepen, zij het gastarbeiders, werkgevers of huisvesters, werd geschreven. Daarbij is er in het bijzonder aandacht voor eventuele sensationisering of juist een objectieve berichtgeving vanuit de pers. Daarnaast wordt naar de inhoud van de artikelen gekeken aan de hand van de zes factoren zoals beschreven in het theoretisch kader, en wordt de bestaande

³⁸ Ruth Wodak & Norman Fairclough, *Critical discourse analysis* (Los Angeles, 2013) 310-311.

³⁹ Ruth Wodak, 'Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach' in: Karen Tracy, Todd Sandel & Cornelia Ilie (ed), *The international encyclopedia of language and social interaction* (2015) 1-14.

historiografie meegenomen en getoetst. Door het bronmateriaal te toetsen volgens de factoren wordt er vanuit verschillende analytische perspectieven gezocht naar een antwoord op de onderzoeksvraag van deze scriptie.

0.5 Opbouw

Deze scriptie is opgedeeld in drie hoofdstukken, gevolgd door een conclusie. De drie hoofdstukken behandelen ieder een van de drie groepen gastarbeiders die in deze scriptie worden onderzocht. De drie hoofdstukken volgen ieder dezelfde opbouw. Ten eerste wordt er een korte historische achtergrond geschetst over de aanwezigheid van de betreffende groep gastarbeiders en hun eetcultuur. Ten tweede is er de analyse van de krantenartikelen. Tot slot wordt bekeken in hoeverre de factoren zoals besproken in paragraaf vier van dit hoofdstuk van toepassing zijn op de betreffende groep gastarbeiders en hoe deze bevindingen zich verhouden tot de andere groepen die tot dan toe zijn onderzocht.

0.6 Historische achtergrond

Dit onderzoek plaatst zich tegen de achtergrond van de naoorlogse arbeidsmigratie naar Nederland. In deze paragraaf wordt deze historische achtergrond beknopt geschetst.

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog zorgde een sterke economische groei in West-Europa voor een tekort aan arbeiders. Dit gold ook voor Nederland. Nederland besloot net als buurlanden West-Duitsland en België werkgevers toestemming te geven arbeiders te werven in Zuid-Europa en later Turkije en Noord-Afrika, met name Marokko.⁴⁰ Als eerst werden er wervingsverdragen gesloten met Italië, Spanje, Griekenland en Portugal. Met name de mijnbouw, staalfabrieken, textielindustrie en scheepsbouw hadden hier profijt van. De sector mocht tijdelijke contracten aan gastarbeiders aanbieden en moest hen van huisvesting voorzien. De huisvesting vond voornamelijk plaats in de eerder besproken pensions en bij kostgezinnen en hospita's.⁴¹ Bedrijven hadden lange tijd een sterke voorkeur voor ongehuwde arbeiders, juist omdat zij makkelijk in een pension konden verblijven zonder gezin. In verband met de woningnood, waar Nederland in de jaren 1960 en 1970 mee kampte, was dit van groot belang; een gastarbeider met een gezin zou immers een woning bezet houden die anders door een Nederlands gezin zou kunnen worden bewoond. Na verloop van tijd werden ook gehuwde arbeidsmigranten toegelaten op voorwaarde dat hun gezin in het land van herkomst bleef.⁴²

⁴⁰ Wodak, 'Critical Discourse Analysis' 1-14.

⁴¹ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 268-275.

⁴² Nadia Bouras, *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Leiden, 2012) 41.

Hoewel de werving langzamer op stoom kwam dan in de buurlanden van Nederland, waren er al snel duizenden voornamelijk Italiaanse en Spaanse gastarbeiders in Nederland. Daarnaast werden Portugezen, Joegoslaven, Grieken en Slovenen aangetrokken, al waren deze groepen veel kleiner. Opvallend is wel dat veel van de Griekse arbeidsmigranten op eigen initiatief naar Nederland kwamen. Dat wil zeggen dat dit niet via de officiële werving gebeurde zoals was vastgesteld in de diverse wervingsverdragen.⁴³ Een deel van de Zuid-Europese arbeidsmigranten trouwde met een Nederlandse vrouw of naturaliseerde, maar veruit het grootste deel vertrok na een aantal jaar naar het land van herkomst.⁴⁴ De situatie in het eigen land verbeterde, en het werd weer aantrekkelijker om in het eigen land te wonen en werken.⁴⁵

Voor West-Europa betekende dit opnieuw een arbeidstekort. Nederland, opnieuw in navolging van buurlanden België en West-Duitsland, richtte zich op Turkije en Marokko. Ook met deze landen werden wervingsverdragen gesloten. Het eerste verdrag met Turkije stamt uit 1964 en met Marokko uit 1969.⁴⁶ Het merendeel van de migranten uit deze twee landen kwam echter niet via de officiële weg naar Nederland, maar trok op de bonnefooi naar Europa en belandde in onder andere Nederland. Veel van hen kregen een legale verblijfsstatus en werkten in de Nederlandse industrie.⁴⁷ Grafiek 1 geeft weer hoe de migratie naar Nederland van de drie groepen arbeidsmigranten die in dit onderzoek centraal staan verliep.

1973 is een omslagpunt geweest vanwege het uitbreken van de Oliecrisis. De vraag naar arbeid slonk enorm en gastarbeiders waren niet langer nodig. Desondanks besloten de meeste Turkse en Marokkaanse gastarbeiders in Nederland te blijven. De voornaamste oorzaak hiervoor was dat terugkeer geen aantrekkelijke optie was. Turkije en Marokko werden in deze periode gekenmerkt door economische neergang en politieke instabiliteit. Marokko ging gebukt onder een autoritair bewind met koning Hassan II aan het roer. Zowel op politiek als economisch gebied raakte het land in zwaar verval; de Jaren van Lood.⁴⁸ In Turkije was in 1971 een militaire coup gepleegd en waren er geregeld gevechten tussen linkse en rechtse groeperingen.⁴⁹ Kortom; in het thuisland zouden zij niet genoeg geld kunnen verdienen en was hun bestaan een stuk onzekerder dan in Nederland. Wat volgde was een periode van

⁴³ Idem, 275-277.

⁴⁴ Herman Obdeijn, 'Er is werk in Holland'. Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945' in *Leidschrift: Migratie en acceptatie* 11 (1995) 67-79.

⁴⁵ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 275.

⁴⁶ Idem, 260.

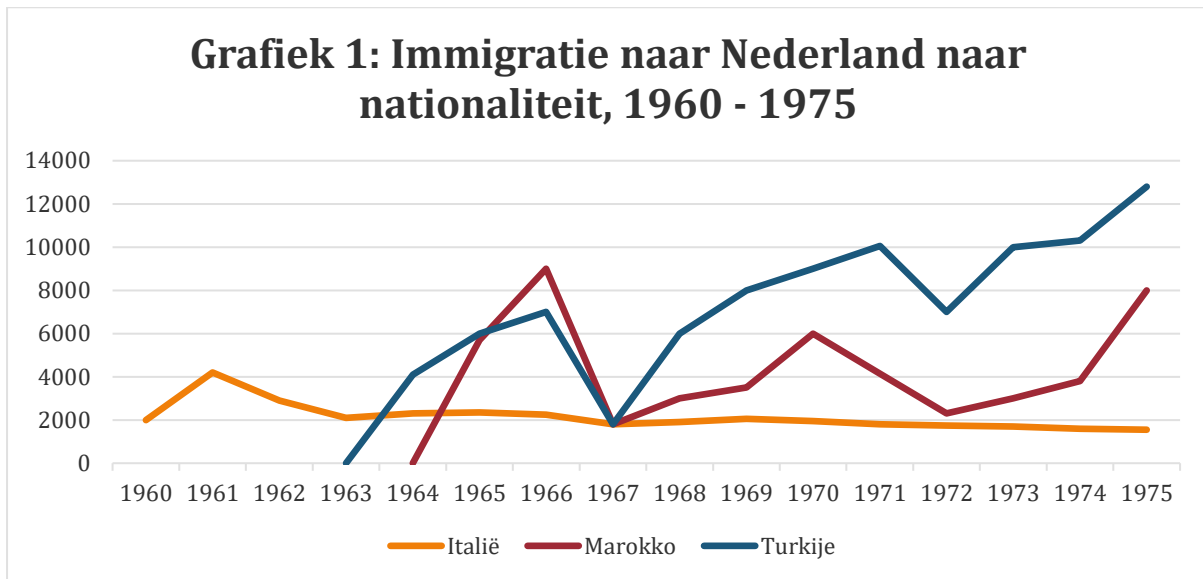
⁴⁷ Jennissen, 'De instroom van buitenlandse arbeiders' 16.

⁴⁸ Koen Bogaert, 'De oplossing zal niet van de top komen. Het antwoord ligt bij ons.' Een geschiedenis van sociaal verzet in Marokko' in: Btissam Akarkach (ed), *Opstand in de Rif* (Berchem 2018) 35-49, 44.

⁴⁹ Robert W. Olson, 'Al-Fatah in Turkey: its influence on the 12 march coup' in *Middle Eastern Studies* 9:2 (2006) 197-205, 198.

Inleiding

gezinshereniging en huwelijksmigratie; kinderen en vrouwen van de gastarbeiders kwamen naar Nederland.⁵⁰

Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, *Demos, bulletin over bevolking en samenleving* 27:10 (2011) 3.

⁵⁰ Ahmet Akgündüz, 'Een analytische studie naar arbeidsmigratie in Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland (1960-1974)' in *Sociologische gids* 40:5 (1993) 352-385.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. 'Macaroni-keuken' in pensions.

In dit hoofdstuk staat de rol van eetcultuur voor Italiaanse gastarbeiders en hun werkgevers centraal. Dit hoofdstuk bestaat uit vijf onderdelen. Ten eerste wordt de historische achtergrond van Italianen en de Italiaanse keuken in Nederland kort besproken. Ten tweede worden diverse krantenartikelen geanalyseerd uit de periode tussen 1955 en 1966. Deze analyse is opgedeeld in drie regio's: De Limburgse mijnen, de scheeps- en staalindustrie in het westen van Nederland en tot slot de Twentse textielindustrie. De keuze voor deze opdeling is gebaseerd op de concentratie Italiaanse gastarbeiders in deze drie regio's. Dit hoofdstuk beperkt zich tot de tijdperiode tussen 1955 en 1966 omdat Nederlandse bedrijven in 1966 stopten met het aantrekken van Italiaanse arbeiders.⁵¹ Tot slot rust het laatste deel van dit hoofdstuk zich toe op het evalueren in hoeverre eetcultuur daadwerkelijk van belang was voor de gastarbeiders en hun werkgevers, en in hoeverre de factoren uit het theoretisch kader kunnen verklaren waarom het eten van belang was.

1.1 Terrazowerkers en ijsbereiders: Italiaanse gastarbeiders en hun keuken in Nederland

De eerste gastarbeiders die door Nederlandse bedrijven werden geworven kwamen uit Zuid-Europa. België en Duitsland gingen Nederland hierin voor en golden als voorbeeld voor Nederland. Italië werd vanaf 1955 snel een van de meest belangrijke bronnen van arbeidskrachten voor Nederland.⁵² In 1949 werd er al een contract gesloten met Italië om arbeiders te werven voor de mijnbouw. In 1960 werd dit contract uitgebreid naar alle bedrijfstakken.⁵³ In tegenstelling tot de andere groepen gastarbeiders die in deze scriptie aan bod komen, hadden de Italianen een geschiedenis van arbeidsmigratie naar Nederland. Al vanaf de zestiende eeuw was er een kleine Italiaanse aanwezigheid in het land. Zij werkten als stukadoor, schoorsteenveger, muzikant of bijvoorbeeld paraplumaker.⁵⁴ In de eerste helft van de twintigste eeuw was er ook een bescheiden aantal Italianen in Nederland. Dit betrof met name terrazzowerkers die het hele jaar door in Nederland werkten.⁵⁵ Vanaf het Interbellum kwam daar nog een groep bij: Ijsbereiders. Soms waren zij gevlucht voor het regime van

⁵¹ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 275.

⁵² Dick van Eijk, 'De werving van gastarbeiders als resultante. Een sociaal probleem in arenaperspectief' in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21:2 (1994) 95.

⁵³ Bouras, *Het land van herkomst*, 41.

⁵⁴ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 169.

⁵⁵ Idem, 274.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. ‘Macaroni-keuken’ in pensions.

Mussolini, maar *het Parool* publiceerde een artikel waarin werd gesteld dat een deel met steun vanuit de Italiaanse regering naar Nederland kwam.⁵⁶ De ijsbereiders waren seizoenarbeiders. Het was een zeer gesloten groep; zelfs de gastarbeiders die in dit hoofdstuk aan bod komen werden nauwelijks in hun gemeenschappen toegelaten. De geslotenheid van de ijsbereiders en de rol die Italië speelde als trouwe bondgenoot van de Duitse bezetters tijdens de Tweede Wereldoorlog maakte dat de Italianen niet bepaald geliefd waren in Nederland.⁵⁷

Rond 1955 kwamen de eerste grote groepen gastarbeiders naar Nederland om in de industrie te werken. Nederlanders waren, naast het Italiaanse ijs, al enigszins bekend met de Italiaanse keuken. Italië was een populair vakantieland voor degenen die dit konden betalen, maar ook thuisblijvers kwamen met het Italiaanse eten in aanraking door diverse reisrubrieken in de Nederlandse kranten. De keuken en eetcultuur was in deze rubrieken erg populair. De schrijvers van deze rubrieken waren zich er duidelijk van bewust hoe belangrijk eten voor de Italianen was: ‘Critiseer zijn regering, zijn politie, zijn volksaard, maar raak niet aan zijn nationaal gerecht...’.⁵⁸ De Italiaanse keuken werd uitvoerig en voornamelijk in positieve zin besproken.⁵⁹ Journalisten waren vooral vol lof over de spaghetti, ondanks dat het niet makkelijk was om te eten.⁶⁰ Overigens pasten veel hoteleigenaren de Italiaanse maaltijd aan om in de smaak te vallen van de buitenlandse vakantievierders. Ze schotelden de toeristen voornamelijk macaroni en spaghetti voor.⁶¹ Er waren dan ook journalisten die de Nederlanders erop wezen dat Italië meer was dan een ‘Macaroni-keuken’. Juist minder bekende gerechten zoals risotto, de diverse *antipasti* en Italiaanse wijnen werden aangeprezen.⁶²

De populariteit van Italië als vakantieland en het enthousiasme waarmee de Italiaanse keuken werd ontvangen, zorgden ervoor dat er ook in Nederland werd geprobeerd om de gerechten te koken. Nederlandse kookboeken en kranten publiceerden maar wat graag Italiaanse recepten; zo haalden de lezers het vakantiegevoel in huis. Deze recepten zijn echter nauwelijks Italiaans te noemen, zo sterk waren ze afgestemd op de Nederlandse smaak. Ook Schrover et al beschreven deze ontwikkeling in ‘Waarom knoflook niet meer vies is’.⁶³ Enkele voorbeelden zijn gepaneerde en gefrituurde stukjes komkommer als zijnde Italiaanse salade en

⁵⁶ ‘Een nieuwe ijs(jes)tijd breekt aan’ in *het Parool* (28 mei 1955) 3.

⁵⁷ Idem, 170-171.

⁵⁸ ‘Italiaanse toeristen hebben moeite met Nederlandse kost’ in *De Tijd-Maasbode* (10 mei 1961) 7.

⁵⁹ ‘Er is in de wereld in ’58 meer gegeten, gedronken en gerookt dan in 1957’ in *Nieuwsblad van het Zuiden* (1 april 1959) 2.

⁶⁰ ‘Spaghetti-eten, een kunst, die hier wellicht een openbare vermakelijkheid zou worden’ in *Leeuwarder courant* (4 november 1957) 11 en ‘De kleine koerier. Marja at inktvis zonder inkt’ in *Friese Koerier* (4 oktober 1958) 11.

⁶¹ ‘Italianen eten niet alleen spaghetti’ in *Nieuwsblad van het Noorden* (24 april 1965) 19.

⁶² ‘DIT schaft de pot in Vakantieland’ in *Het Vrije Volk* (9 juli 1965) 19.

⁶³ Schrover, ‘Waarom knoflook niet meer vies is’, 82-83.

macaroni met sardientjes en ketchup als Italiaanse macaroni.⁶⁴ Toch zijn er ook recepten te vinden die wel dicht bij de authentieke Italiaanse keuken bleven, zoals spaghetti en risotto in het *Algemeen Dagblad*.⁶⁵

1.2 Limburgse mijnen

In de zomer van 1955 gaven de drie grootste mijnen uit Limburg aan te beginnen met het werven van zo'n duizend gastarbeiders uit Italië en Oostenrijk. Dit waren de Staatsmijnen, de Oranje-Nassau-Mijnen en de Laura en Vereniging.⁶⁶ Kort hierop blijken er veel meer gastarbeiders nodig te zijn; in november van 1955 deelde *het Vrije Volk* mee dat er alleen al 3000 Italiaanse gastarbeiders naar Nederland moesten komen⁶⁷

Een van de vroegste impressies van de huisvesting en verzorging van de Italiaanse gastarbeiders in deze mijnen werd geschetst door Igor Schreb, een Italiaanse filmmaker. In 1955 was hij in Nederland om een tweedelige documentaire te filmen over het land. Hij besloot door de naar eigen zeggen goede samenwerking met de Nederlanders een derde deel toe te voegen waarin de Italianen in de Nederlandse industrie centraal stonden.⁶⁸ In de half uur durende documentaire bezocht Igor Schreb allereerst een textiel fabriek in Enschede waar een handvol Italiaanse gastarbeiders werkte. Vervolgens bezocht hij de Limburgse Staatsmijnen waar tientallen Italianen werkten. Tot oktober van 1955 waren dit vooral Venetiërs, maar daarna kwamen er met name Sardiniërs werken. Uit een interview met een arbeider blijkt dat het werk zwaar was, maar ze werden goed behandeld, hadden schone en degelijke huisvesting en werden goed betaald. Ze waren door de Staatsmijnen in grote pensions en bij kostgezinnen ondergebracht. Ze gaven aan de Italiaanse wijn te missen. In plaats daarvan namen de arbeiders genoegen met bier. In een kantine speciaal voor buitenlandse mijnwerkers speelden de Italianen tafelvoetbal en konden ze biljarten en dammen. Er werd bovendien gezorgd voor Italiaanse kranten en dagbladen om de heimwee wat te temmen.⁶⁹ Het *Limburgsch Dagblad* schreef in een artikel over de documentaire dat de Italianen naast het bier ook de koffie en het eten niet vonden smaken. Hoewel het van goede kwaliteit was liet de bereiding te wensen over.

⁶⁴ 'Koken is een kunst' in *het Vaderland* (15 juni 1957) 19 en 'Smakelijk eten!' in *Algemeen Handelsblad* (29 augustus 1958) 5.

⁶⁵ 'Een nieuwe ontdekking' in *Algemeen Dagblad* (17 augustus 1957) 9.

⁶⁶ 'Limburgse mijnen Werven Oostenrijkers en Italianen' in *de Volkskrant* (5 juli 1955) 5.

⁶⁷ 'Ons land vraagt 3000 Italianen' in *het Vrije Volk* (18 november 1955) 13.

⁶⁸ 'Film over de Italianen in de Nederlandse mijnen' in *Limburgsch Dagblad* (31 december 1955) 3.

⁶⁹ Igor Schreb, *Una strada per domani: un servizio dall'Olanda*, <https://www.youtube.com/watch?v=u2dEjev79GY> geraadpleegd op 10 mei 2021 & 'De Hongaarse mijnwerkers in Zuid-Limburg' in *Nieuwsblad van het Noorden* (4 januari 1957) 1.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. ‘Macaroni-keuken’ in pensions.

De Italianen misten hun eigen keuken.⁷⁰ Nederland werd door hen als zuinig getypeerd, wat zijn weerslag in het eten en drinken vond.⁷¹

Een artikel van *het Parool* uit 1956 wekt de indruk dat de problemen die door Schreb werden uitgelicht waren verdwenen. Een journalist van de krant bezocht de gastarbeiders bij de Staatsmijnen ongeveer een jaar na de documentairemaker. Het bedrijf had een Italiaanse kok in dienst genomen om de arbeiders te kunnen voorzien in een maaltijd zoals thuis. Het enige probleem wat de Italianen niet lustten was melk. De koks hadden hiervoor een oplossing; ze verwerkten melk in zoette pudding, dit lustten de Italiaanse arbeiders wel. De journalist bezocht ook twee kostgezinnen; een daarvan in Brunssum, de ander in Echt. De Italianen gaven te kennen ontevreden te zijn met het voedsel, hoewel dat in Brunssum op het eerste gezicht niet zo leek. ‘De vrouw des huizes had mij toen de wonderbaarlijke mededeling gedaan dat haar gasten al na enkele dagen speciaal naar Hollands eten hadden gevraagd. Van die gasten kreeg ik later de uitleg. Het Hollandse eten vonden zij niet lekker, maar de manier waarop Hollanders Italiaans koken, dat was helemáál niet te eten, zeiden zij’ aldus de journalist.⁷² Kritiek van de gastarbeiders op het eten was veelvoorkomend. In Evertsoord, een Limburgs woonoord speciaal voor Italiaanse arbeiders, maakten enkele bewoners het zo bont dat zij werden weggestuurd. ‘Uit protest tegen de Nederlandse gerechten, die naar Nederlandse begrippen smakelijk en goed waren toebereid, gingen zij in hongerstaking.’ Vier van hen zijn weggestuurd en zeven anderen sloten zich uit solidariteit bij hen aan.⁷³ *De Volkskrant* schreef dat het oord een kok had aangenomen die speciaal voor hen Italiaans kookte, maar dit was voor hen niet goed genoeg.⁷⁴

⁷⁰ ‘Film over de Italianen’ *Limburgsch Dagblad*, 3.

⁷¹ ‘De Nederlander door een Italiaanse bril’ in *Het vaderland* (18 november 1959) 13.

⁷² ‘Italianen in Nederland: harde werkers met grote zorgen’ in *het Parool* (14 juli 1956) 3.

⁷³ ‘Italiaanse arbeiders in Tegelen naar huis terug’ in *Nieuwsblad van het Zuiden* (25 november 1960) 3.

⁷⁴ ‘Ondanks villa en eigen kok elf Italianen woest. Want Venlo is geen Rome’ in *de Volkskrant* (26 november 1960) 13.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. ‘Macaroni-keuken’ in pensions.

Figuur 1: Italiaanse gastarbeiders bij een hospita in Brunssum (1955)

Trouw, 23-12-1955, 31.

Na de hongerstaking in Evertsoord bleef het betrekkelijk stil rondom de Italianen in Limburg in de kranten. Meer aandacht ging uit naar de Italiaanse gastarbeiders in Rotterdam, IJmuiden en Twente, die ook nog aan bod zullen komen in dit hoofdstuk. De gedeeltelijke vervanging van Italiaanse door Spaanse gastarbeiders verklaart deze afname in aandacht. Overigens zijn Spaanse gastarbeiders bij de Limburgse mijnen ook niet erg te spreken over het voedsel dat zij voorgeschoteld kregen. In onder andere 1963 resulteerde de onvrede in een staking.⁷⁵ Nederlandse mijnwerkers vonden Spanjaarden op hun beurt vervelender om mee samen te werken dan met de Italianen. Waar de Italianen nog een woordje Duits spraken en contact dus mogelijk was, spraken de Spaanse gastarbeiders enkel Spaans.⁷⁶

Voor de overgebleven Italianen in Limburg werd goed gezorgd, blijkt uit een artikel uit 1963 van het *Limburgsch Dagblad*. De auteur schrijft over een ontmoetingsplek voor Italianen in Sittard; ‘Casa Italia’. In deze ‘casa’ waren vijftientig slaapplekken en werden geregeld dansavonden georganiseerd. Deze ‘casa’s’ verschenen in alle regio’s waar Italianen werkten. Soms waren de initiatiefnemers van dit soort centra Nederlandse organisaties die de arbeiders wilden helpen, soms waren het Italiaanse gastarbeiders zelf. Daarnaast speelden Italiaanse organisaties en de katholieke kerk een grote rol bij het opzetten van ontmoetingscentra. ‘Casa

⁷⁵ ‘Staking Spanjaarden is nog niet opgelost’ in *het Parool* (6 april 1963) 4.

⁷⁶ ‘Wel of geen buitenlandse mijnwerkers in ons land?’ in *Het Vrije Volk* (6 april 1963) 3.

Italia’ was uniek in vergelijking met de meeste andere ontmoetingscentra in Limburg; er werd voor een lage prijs Italiaans eten geserveerd, wat ook veel geboren en getogen Limburgers aantrok. Dit centrum werd gefinancierd vanuit de Italiaanse regering en het Vaticaan.⁷⁷ Het artikel gaf tot slot te kennen dat het erg goed ging met de Italianen in Limburg; er zijn er zelfs honderden getrouwd met een Nederlands meisje, wat duidt op een goede band tussen de Nederlandse bevolking en de Italiaanse gasten.

1.3 Industrie in de Randstad: Hoogovens en scheepswerven

Naast de Limburgse mijnen trok de industriesector in en rond Rotterdam en Amsterdam ook veel Italiaanse gastarbeiders aan. Dit waren aanvankelijk de scheepswerven in Rotterdam, maar later bijvoorbeeld ook bij de Rotterdamse Tram en Hoogovens in IJmuiden. Op initiatief van een Italiaans-Nederlands stel werd in 1955 een van de eerste ontmoetingsplekken voor Italiaanse gastarbeiders opgericht; ‘Casa d’Italia’ in Rotterdam. De naam laat weinig aan de verbeelding over; het was een plek waar Italianen konden ontspannen en voordelig konden eten en drinken zoals zij in Italië gewend waren.⁷⁸ Dit ontmoetingscentrum kreeg op termijn in heel Nederland navolging, waaronder de eerder besproken ‘Casa Italia’ in Sittard. Een van de belangrijkste functies van deze ‘Casa’s’ was het faciliteren van ontmoetingen tussen gastarbeiders die al langere tijd in Nederland waren en nieuwkomers. Zo konden de Italianen elkaar helpen met eventuele problemen waar zij tegenaan liepen.⁷⁹

Ondanks de ontmoetingscentra die al vroeg aanwezig waren in de regio en die de heimwee deels konden wegnemen, bleek het verblijf van de Italianen ook hier niet probleemloos te verlopen. In 1960 namen twintig Italiaanse arbeiders ontslag bij de Rotterdamse scheepswerf Verolme. *Het Vrije Volk* noemde als oorzaken ‘Heimwee naar het vaderland, het eten en het klimaat...’.⁸⁰ In 1961 volgde een spraakmakende staking onder Italiaanse arbeiders bij de IJmuidense Hoogovens, een van de grootste werkgevers voor Italiaanse gastarbeiders van het land. De arbeiders waren ondergebracht op het pensionschip ‘*Arosa Sun*’, waar tussen de 400 tot 600 Italianen verbleven. De staking werd veroorzaakt door grote onvrede over het voedsel.⁸¹ De spaghetti was ‘te Hollands’ en de gehaktballen te zuur. De arbeiders organiseerden een protestmars mét Italiaanse vlag en legden het werk neer. Het schip had een Italiaanse kok, maar deze kon volgens van de arbeiders niet aan de juiste ingrediënten

⁷⁷ ‘Alle Italianen hebben een spaarbankboekje’ in *Limburgsch dagblad* (18 mei 1963) 3.

⁷⁸ ‘Italianen in ons land hebben eigen tehuis’ in *Trouw* (25 januari 1956) 5 en ‘Italianen in Nederland’ in *de Nieuwsgier* (22 februari 1956) 3.

⁷⁹ ‘Eerste Italiaanse arbeiders wennen goed in ons land. Rotterdams ontvangstcentrum biedt gezellige ontspanning’ in *De Tijd-Maasbode* (12 november 1960) 12.

⁸⁰ ‘Vraag naar werkkrachten in voorjaar nog groter’ in *Het Vrije Volk* (7 februari 1961) 6.

⁸¹ ‘Eten niet goed en daarom: Italianen leggen het werk neer’ in *Leeuwarder Courant* (5 oktober 1961) 3.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. ‘Macaroni-keuken’ in pensions.

komen waardoor het eten niet in de smaak viel. De staking was snel voorbij, al weigerden enkelen ook na de staking te werken, waarop ontslag voor vijftien Italianen volgde. Deze staking staat inmiddels te boek als het ‘Spaghetti-oproer’.⁸²

In navolging van de grote en kleine problemen die zich bleven voordoen onder de gastarbeiders, werd in 1962 de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers opgericht in Rotterdam. Deze organisatie richtte zich in eerste instantie op de Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. De stichting hield er twee ontmoetingscentra in Rotterdam op na; een specifiek voor de Italiaanse gastarbeiders, die al in 1960 werd opgericht door het Rooms-Katholieke patronaat, en in 1962 ook een voor de Spanjaarden. Bovendien hield de stichting zich bezig met gezondheidszorg voor de gastarbeiders.⁸³

De IJmuidense Hoogovens breidde in 1965 het huisvestingsaanbod voor Italiaanse en Spaanse gastarbeiders uit. Er werd een nieuw pensionschip aangekocht; de ‘Casa Marina’. Daarbovenop werd een woonpark in gebruik genomen in Beverwijk; ‘Eurocasa’. Hoogovens trachtte de gastarbeiders op allerlei manieren tegemoet te komen; een Italiaanse kok, extra vakantiedagen, geld wanneer hun gezin uit het thuisland overkwam of wanneer de arbeiders tijdens hun vakantie naar huis wilden. Er werd in Beverwijk bovendien een nieuw centrum voor gastarbeiders opgericht door Hoogovens: ‘Nuestra Casa Nostra’. In Beverwijk was ook de Peregrinus stichting gevestigd. Deze stichting hielp de arbeiders door middel van bemiddeling tussen overheid, arbeiders, pensions en gastgezinnen. Daarnaast hielp de stichting bij gemengde huwelijken tussen Nederlandse meisjes of vrouwen en Italiaanse gastarbeiders.⁸⁴

Deze ontwikkelingen vielen bij de Nederlandse arbeiders niet in goede aarde. Waarom werden deze gastarbeiders zo goed behandeld, maar de Fries en Groninger die bij Hoogovens werkten niet? De gastarbeiders kregen tweemaal daags een warme maaltijd ‘waarvan de kwaliteit kan wedijveren met die in een zeer goed hotel’.⁸⁵ Daarbij betaalden ze slechts 8 tot 18 gulden per week; een relatief laag bedrag voor het levensonderhoud in deze tijd. Toenmalig directeur van der Velden van Hoogovens liet in een reactie aan *de Tijd-Maasbode* weten dat er geen sprake was van het voortrekken van gastarbeiders: ‘Friezen en Groningers betalen, aldus de heer Van der Velden, voor pensionkosten niets’. Verder golden voor hen ‘dezelfde voorschriften van de collectieve arbeidsovereenkomst’.⁸⁶

⁸² Arno Hagers, regisseur, ‘Spaghetti bolognese’ in *De Aardappeleters*, seizoen 1 aflevering 2 (NTR, 10 januari 2017), https://www.npostart.nl/de-aardappeleters/10-01-2017/VPWON_1259271 geraadpleegd op 3 maart 2022.

⁸³ ‘Spanjaarden krijgen ontmoetingscentrum’ in *Het Vrije Volk* (15 mei 1963) 5.

⁸⁴ ‘HOOGOVENS brengt dure buitenlandse arbeiders netjes onder dak’ in *Algemeen Dagblad* (14 oktober 1965) 9 en Dienne Hondius, ‘De ‘trouwlustige gastarbeider’ en het Hollandse meisje. De bezorgde ontmoediging van Italiaans- en Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-72’ in *Migrantenstudies* 16:4 (2000) 229-245.

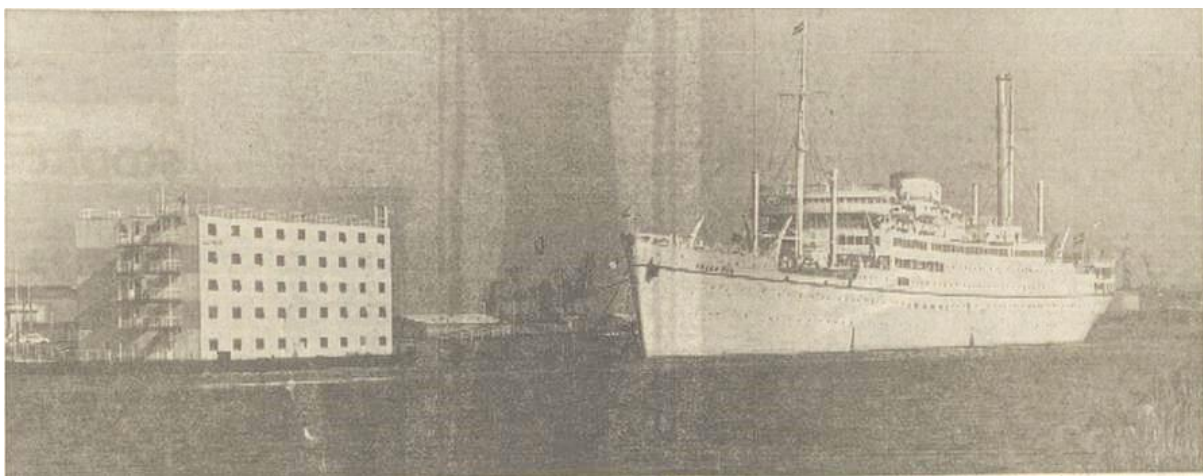
⁸⁵ ‘Buitenlandse werknemers worden niet bevoordeeld’ in *de Tijd-Maasbode* (13 november 1965) 17.

⁸⁶ ‘Buitenlandse werknemers worden niet bevoordeeld’ in *de Tijd-Maasbode* (13 november 1965) 17.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. 'Macaroni-keuken' in pensions.

De plaatselijke marktkooplui waren zeer over de komst van de gastarbeiders te spreken, zo blijkt uit een artikel in het *Algemeen Dagblad*. 'Ze kopen kaas, bij kilo's tegelijk. Geen gewone kaas, maar hele oude – kaas waar Nederlanders nooit naar vragen'. Daarnaast kochten ze veel groenten, vaak ook 'scherpere' groenten dan Nederlanders: Knoflook, paprika en veel ui. Bovendien konden marktkooplui hun kleding in kleinere maten kwijt bij de Italianen en Spanjaarden. Ze waren een stuk kleiner dan de gemiddelde Nederlander. Ook kochten ze voor vertrek naar het thuisland nog wel eens enorme hoeveelheden kleding: 'Er zijn er geweest die voor honderd gulden ineens kochten. Dat zal een Nederlander niet gauw doen.'⁸⁷

Figuur 2: Een afbeelding van de 'Casa Marina' (links) en de 'Arosa Sun' (rechts) (1965)

Algemeen Handelsblad, 14-10-1965, 9.

In 1965 stopten alle bedrijven met het actief werven van Italianen. Er waren nog amper Italiaanse gastarbeiders te vinden. Vanaf dit jaar richtten de meeste bedrijven in de regio zich op Spaanse gastarbeiders. Als gevolg hiervan nam het aantal Italiaanse gastarbeiders sterk af.

1.4 Twentse textiel- en metaalindustrie

Ook de Twentse textiel- en metaalindustrie kampten in de jaren 1960 met een tekort aan arbeidskrachten. Dit tekort werd aangevuld met in eerste instantie Italianen, en later ook Spanjaarden. Net als in de twee eerder besproken regio's bleef het in de kranten niet stil rondom de komst van de Italianen naar de regio, maar over voedsel werd relatief weinig geschreven. Een correspondent van het *Algemeen Dagblad* schreef dat de Italianen in Twente het Nederlandse eten vooral veel te vet vonden, al vonden zij traditionele boerenkool met worst wel lekker.⁸⁸ In 1960 legde groep Italianen het werk neer en keerde terug naar hun

⁸⁷ 'Marktkooplui zijn blij met de buitenlandse arbeiders' in *Algemeen Dagblad* (28 mei 1965) 11.

⁸⁸ 'Italianen en Spanjaarden passen zich goed aan in Twente' in *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1961) 9.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. 'Macaroni-keuken' in pensions.

thuisland. De arbeiders die in de Koninklijke Machinefabriek te Hengelo werkten konden niet aan het eten wennen, maar noemden ook de kou en heimwee in het algemeen als reden voor hun terugkeer.⁸⁹ Begin maart in 1962 vond het volgende incident plaats. In een voormalig ziekenhuis omgebouwd tot een pension in Almelo, 'Casa Cortina', voerden de Italiaanse bewoners protest. Het salaris was te laag en het eten was slecht, vonden zij.⁹⁰ Kort hierna, op 8 maart 1962, publiceerde *de Volkskrant* een artikel over de huisvesting van Italianen in Twente. De auteur betoogde dat er meer moest worden gedaan voor enorme hoeveelheid Italiaanse gastarbeiders. In Twente werden zij veelal opgevangen in gastgezinnen waar het eten een 'gruwel' is en de aardappelen een 'penitentie'. Bovendien kregen zij slechts een enkele aaneengesloten week vakantie, sliepen zij op koude kamers en leerden zij geen Nederlands.⁹¹

Op diezelfde dag deed ook de Sociale Commissie van de Europese Economische Gemeenschap uitspraak over de situatie van de Italianen in Nederland. Deze commissie was van mening dat het juist erg goed ging; alleen de communicatie tussen Italianen en Nederland behoefde nog verbetering.⁹² *De Telegraaf* en het *Limburgsch Dagblad* onderschreven de uitspraak; de enige klachten die zij vanuit de hoek van de gastarbeiders zelf hoorden betroffen het voedsel dat zij voorgeschoteld kregen.⁹³

Het is opvallend dat de Italianen in Twente zich minder fel uitspraken tegen het Nederlandse eten dan in de andere twee regio's, en dat het altijd gepaard ging met andere klachten, zoals over het loon. Daarnaast was er nog een belangrijk verschil tussen Twente en de rest van Nederland. De Twentenaren zaten absoluut niet op de komst van Italianen te wachten. De gastarbeiders werden geweigerd door kroegen en danslokalen. Her en der hingen zelfs bordjes; 'verboden voor Italianen'. In 1961 leidde dit tot een grootschalige staking in de textiel- en metaalindustrie.⁹⁴ De staking ging hand in hand met forse rellen tussen de gastarbeiders en de Twentenaren.⁹⁵ Een columnist voor het *Algemeen Handelsblad* haalt hierop hard uit naar de Twentenaren in een satirisch stuk: 'De provincie heeft het altijd geweten: Italianen en dat soort volk, vertrouwd het niet – ze zijn zwart, ze hebben de verdachte gewoonte om hun puddinkje te laten staan voor een stuk kaas en hun glas karnemelk voor een fles wijn; het zullen daarom ook wel dieven zijn, ze horen in geen geval in de propere begoniasfeer van Nederland thuis...Het

⁸⁹ 'Italianen spoedig terug naar huis' in *De Volkskrant* (22 oktober 1960) 11.

⁹⁰ 'Opstand onder Italianen en Spanjaarden in Almelo' in *Het Vrije Volk* (1 maart 1962) 3.

⁹¹ 'Nederland doet nog weinig voor Italianen' in *de Volkskrant* (8 maart 1962) 9.

⁹² 'Italiaanse arbeiders komen hier vak leren. Verhoudingen met de Nederlanders is goed' in *de Tijd-Maasbode* (8 maart 1962) 2.

⁹³ 'Aardappel' bijna enige klacht van Ital. arbeiders' in *de Telegraaf* (8 maart 1962) 3 en 'Eten probleem no. 1 Italiaanse werkers' in *Limburgsch dagblad* (8 maart 1962) 5.

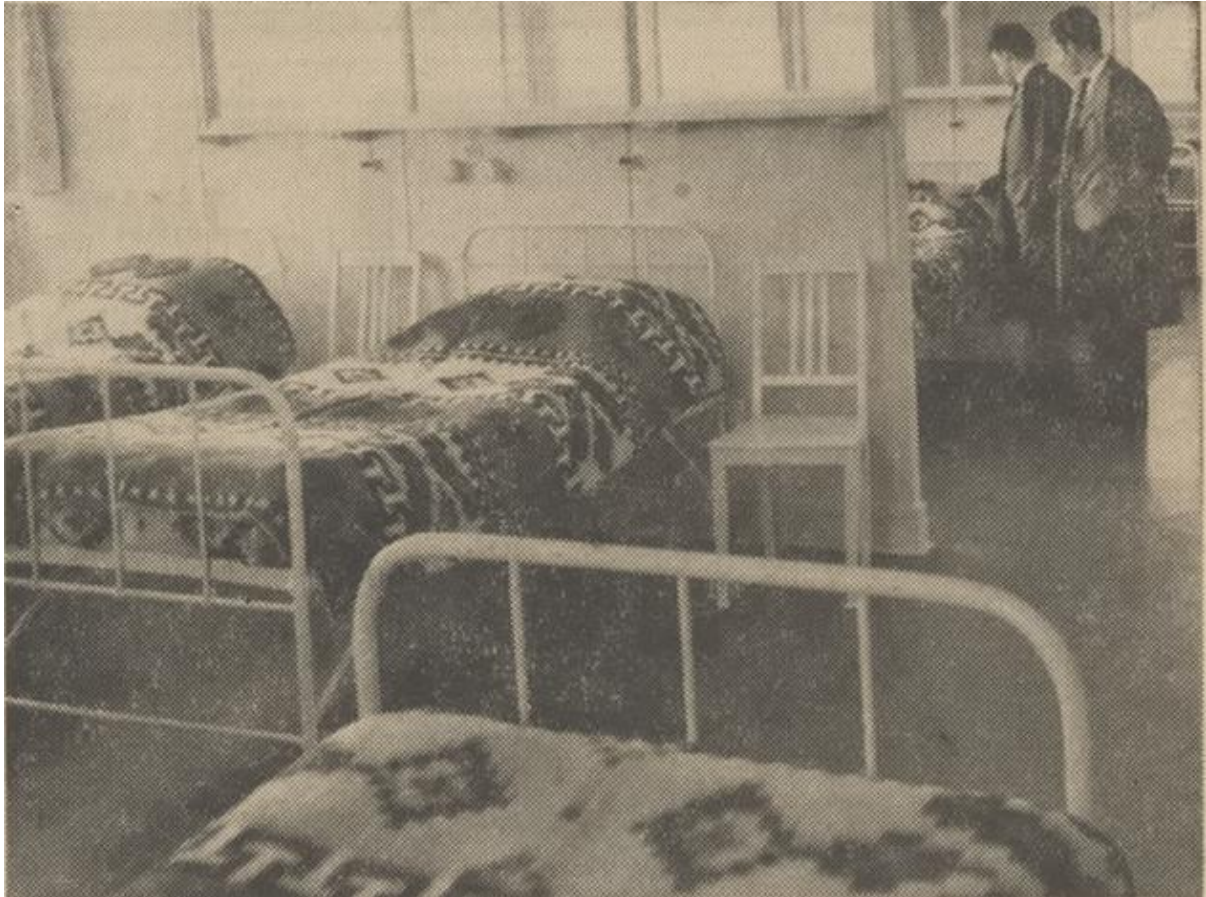
⁹⁴ 'Italianen staken in heel Twente' in *Het Vrije Volk* (6 september 1961) 3.

⁹⁵ Kees Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961' in: Frank Bovenkerk, Frank Buijs & Henk Tromp (ed), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben* (Assen 1990) 55-95.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. 'Macaroni-keuken' in pensions.

bloed dat in de aderen vloeit van Twente is, goddank, weer van vreemde smetten vrij; het is het soort bloed, dat men wel kan drinken.'⁹⁶ De Nederlandse pers koos de zijde van de gastarbeiders in de rellen en veroordeelde de Twentenaren.⁹⁷

Figuur 3: Twee Italiaanse gastarbeiders in een slaapzaal van 'Casa Cortina' (1961)

Algemeen Dagblad, 22-04-1961, 21.

1.5 Bevindingen

De onderzochte artikelen duiden er op dat voedsel een belangrijke rol heeft gespeeld voor de Italiaanse gastarbeiders in Nederland. Van de 57 krantenartikelen die zijn onderzocht over de Italiaanse eetcultuur, speelt in 48 arbeidsmigratie een rol. Het gaat hier bijna uitsluitend over klachten van Italiaanse arbeiders over het eten dat zij kregen. Het salaris is de enige bron van onvrede waarover de Italianen nog vaker over klagen. De regio's Limburg en het westen van het land laten geen grote verschillen zien. In Twente daarentegen gaat er veel minder aandacht uit naar voedsel en eetcultuur, en, meer naar de discriminatie waar de Italianen mee te maken hadden. Het valt op dat kranten vaak Italianen zelf citeerden, bevroegen of vanuit hun

⁹⁶ 'Bloed' in *Algemeen Handelsblad* (8 september 1961) 2.

⁹⁷ Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers' 76.

perspectief schreven. Personificatie werd door de pers als gereedschap gebruikt om de problemen te vergoten, in lijn met wat Schrover in haar oratie benoemde.⁹⁸

Kijkend naar de factoren die het belang van voedsel voor de Italiaanse gastarbeiders kunnen verklaren, zijn er ten eerste een aantal duidelijke aanwijzingen die ons laten zien dat de ‘andersheid’ van Italianen door middel van eten wordt benadrukt. De satirische column in het *Algemeen Handelsblad* is hiervan een uitstekend voorbeeld. Ondanks de satirische aard wordt de Italiaan vooral gekarakteriseerd door wat en hoe hij eet. Er zijn ook subtielere aanwijzingen te vinden. De populariteit van de Italiaanse keuken in reisrubrieken en de nadruk die er op de kieskeurigheid van de gastarbeiders lag, droeg bij aan een beeld van ‘andersheid’.

Als tweede is te zien dat de Italianen veel waarde hechtten aan hun eigen eetcultuur. Dit is geen verrassing. Onderzoek van DeSoucey heeft al aangetoond dat Italianen een zeer sterk culinair zelfbewustzijn hebben.⁹⁹ De meest duidelijke uitingen in de onderzochte artikelen zijn de stakingen, schermutselingen en klachten naar aanleiding van het voedsel dat ze kregen. Wat in het bijzonder opvalt is dat wanneer er ofwel door Nederlandse koks werd getracht Italiaans te koken, ofwel door Italiaanse koks zonder de juiste ingrediënten, de gastarbeiders nog minder tevreden waren dan over de ‘Hollandsche pot’. Het lijkt erop dat zij dit al belediging van de keuken waarop zij zo trots waren ervoeren.

Religieuze voorschriften met betrekking tot voedsel, de derde factor, hebben geen rol van betekenis gespeeld. De Italianen waren rooms-katholiek, net als de helft van de Nederlandse bevolking in die tijd.¹⁰⁰ Nederland was dus bekend met de marginale voorschriften vanuit de katholieke kerk met betrekking tot voedsel.

De vierde factor, de sociale functie van voedsel, heeft op basis van de onderzochte krantenartikelen weinig invloed gehad. Klachten die door de Italiaanse arbeiders werden geuit hebben vrijwel uitsluitend te maken met de smaak, ingrediënten en bereiding van het voedsel, niet de manier waarop, de context waarin of de tijd waarop het werd genuttigd. Wel werd er Italiaans eten en drinken geserveerd in diverse ontmoetingscentra voor de gastarbeiders. Of gastarbeiders hier vooral voor het voedsel zelf of de sociale functie aten, wordt uit het bronmateriaal niet duidelijk.

Ten vijfde kijken we naar voedsel en heimwee. Voedsel en heimwee werden in een adem genoemd als oorzaak van vrijwillig vertrek van groepen Italiaanse arbeiders. Het ligt, gegeven dat voedsel een van de sterkste middelen is om een thuisgevoel op te wekken, voor de hand dat de afwezigheid van de Italiaanse keuken heeft bijgedragen aan een gevoel van heimwee voor

⁹⁸ Schrover, *om de meisjes, voor de meisjes*.

⁹⁹ DeSoucey, ‘gastronationalism’ 440.

¹⁰⁰ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Religie in Nederland*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland> geraadpleegd op 29 mei 2022.

Hoofdstuk 1: Italiaanse gastarbeiders. 'Macaroni-keuken' in pensions.

veel Italianen. Dit beeld wordt versterkt door de sterke band die de gastarbeiders met hun eigen keuken hadden.

Als zesde en laatste factor bekijken we de functie van voedsel om de gastarbeiders tevreden te houden. Ook dit gebeurde met regelmaat. Het kwam geregeld voor dat er een Italiaanse kok werd ingehuurd nadat er klachten of zelfs stakingen plaatsvonden naar aanleiding van het eten.

Afsluitend valt op dat klachten over het eten vaak niet alleen kwamen, en dat het per krant en incident verschilde welke klacht de meeste aandacht kreeg. Een duidelijk voorbeeld van waar dit gebeurde waren de ongeregelheden in Twente. *Het Vrije Volk* en het *Algemeen Handelsblad* legden de nadruk op de discriminatie waarmee de Italiaanse gastarbeiders te maken kregen bij kroegen en dancings.¹⁰¹ *De Telegraaf* stelde in dezelfde periode juist dat eten eigenlijk het enige is waar de Italianen moeilijkheid aan ondervonden. Het lijkt erop dat de Telegraaf de problemen van de Italianen bewust bagatelliseerde; discriminatie werd weggewuifd, er werd over eten geschreven.

¹⁰¹ 'Bloed' in *Algemeen Handelsblad* (8 september 1961) 2 en Italianen staken in heel Twente' in *Het Vrije Volk* (6 september 1961) 3.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of en op wat voor manier eetcultuur een rol speelde voor Turkse gastarbeiders en hun werkgevers in Nederland tussen 1963 en 1975. Tijdens deze tijdperiode komt de gastarbeidermigratie vanuit Turkije op gang en bereikt deze haar hoogtepunt. Dit hoofdstuk is qua opzet vergelijkbaar met het vorige. Allereerst wordt de historische achtergrond van de Turkse gastarbeidermigratie naar Nederland besproken. Vervolgens worden de krantenartikelen geanalyseerd. De analyse is opgedeeld in twee perioden; 1963 tot en met 1973 en 1970 tot en met 1975. De eerste periode wordt gekarakteriseerd door de kennismaking tussen Nederlanders en Turkse gastarbeiders. De tweede periode, die enigszins overlapt met de eerste, staat in het teken van de drang naar meer zelfstandigheid onder de Turkse arbeiders. Ten slotte zal het laatste deel van dit hoofdstuk evalueren of voedsel ook voor de Turkse gastarbeiders en hun werkgevers een belangrijke rol speelde, en of de factoren uit het theoretisch kader dit kunnen verklaren. Aanvullend worden de bevindingen vergeleken met die uit het vorige hoofdstuk.

2.1 Turkije: De 'zieke man'

Rond 1965 liep de werving van arbeidskrachten uit Zuid-Europa vast door de aantrekkende economie in deze regio. In Noord-Italië groeide de vraag naar arbeidskrachten bijvoorbeeld explosief en de Italianen werkten liever in eigen land.¹⁰² Hierop startten Nederlandse bedrijven, in navolging van België en West-Duitsland, met het werven van Turkse gastarbeiders. In 1964 werd door de Nederlands overheid een wervingscontract met Turkije gesloten. Waar de meeste Italianen via een dergelijk contract naar Nederland kwamen, deden de Turken dit vooral op eigen initiatief. In 1965 waren er zo'n 7000 Turkse arbeiders werkzaam in Nederland, en dit aantal liep snel op. In 1970 ging het om ruim 20.000 arbeiders en in 1975 was dit aantal bijna verdubbeld tot 39.000 arbeiders. Dit is opmerkelijk, omdat Nederland in 1973 al was gestopt was met de officiële werving nadat de vraag naar arbeid was gekelderd in verband met de Oliecrisis.¹⁰³

Vanaf eind jaren 1960 waren de Turken de grootste groep arbeidsmigranten in Nederland.¹⁰⁴ Een belangrijke verklaring hiervoor is dat de Turkse arbeiders meestal niet teruggingen naar Turkije. Naast de slechte economische situatie in Turkije, had een deel van de Turkse gastarbeiders ook huizen aangekocht. Dit ging vaak om huizen van slechte kwaliteit die

¹⁰² Jennissen, 'De instroom van buitenlandse arbeiders' 17.

¹⁰³ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 284-287.

¹⁰⁴ Jennissen, 'De instroom van buitenlandse arbeiders' 17.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

door speculanten voor relatief veel geld verkocht werden. Door de oliecrisis waren Turkse gastarbeiders en hun gezinnen genoodzaakt in Nederland te blijven; verkopen lukte alleen met groot verlies, waardoor de meesten in hun huis bleven wonen.¹⁰⁵

Nederlanders waren voor de komst van Turkse gastarbeiders niet erg bekend met Turkije. In het verleden werden er her en der op Turkije geïnspireerde koffiehuisen geopend, en rijkere Nederlanders decoreerden hun huis soms met een Turks tapijt. Echte kennis over het land had daarentegen bijna niemand. Het land was te ver om naartoe op vakantie te gaan en de meeste Nederlanders hadden er ook voor andere doeleinden niets te zoeken. De schaarse informatie die wel over Turkije in de kranten verscheen ging vooral over de Turkse economie. Het ging al jaren slecht, maar was na de Tweede Wereldoorlog compleet ingestort. Het land werd 'de zieke man' genoemd.¹⁰⁶ Specifiek over Turks eten werd nauwelijks geschreven. In de zeldzame krantenartikelen die hier toch iets over meldden werd yoghurt, kebab, rijst en kip genoemd als typisch Turks.¹⁰⁷ Daarbovenop werden Turken gestereotypeerd als echte waterpijprokers; de Turk stond tot de waterpijp als de Engelsman tot thee.¹⁰⁸

Figuur 4: Een groepje Turkse gastarbeiders die zonder contract naar Nederland kwamen (1963)

Het Vrije Volk, 21-10-1963, 3.

¹⁰⁵ Bouras, *Het land van herkomst*, 17-18 en Gideon Bolt, 'Turken en Marokkanen op de woningmarkt: Voorzichtige stappen op de woningladder' in *AGORA Magazine* 17:3 (2001) 24-26.

¹⁰⁶ 'Opnieuw de zieke man?' in *Gereformeerd gezinsblad* (7 juni 1963) 2.

¹⁰⁷ 'In Engeland wordt ideaal gewoond' in *de Telegraaf* (10 maart 1961) 13, 'Eitje, rups, pop, vlinder' in *het Vrije Volk* (15 april 1961) 26 en 'Sieraden voor uw tafel: Exotische rijstgerechten' in *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1960) 9.

¹⁰⁸ 'We smikkelen een half miljoen zakjes patat per dag' in *de Tijd-Maasbode* (8 oktober 1960) 18.

2.2 'Over de omgang met Turken': de kennismaking met Turkse gastarbeiders

Nog voordat veel Nederlandse arbeiders en werkgevers ook maar de hand van een Turkse gastarbeider hadden geschud, kwamen zij al via een voorlichtingsboekje met hen in aanraking: *Over de omgang met Turken*.¹⁰⁹ Dit boekje werd door de Nederlandsch-Turkse Vereeniging uitgebracht om de werkgevers en Nederlandse collega's van de nieuwe Turkse gastarbeiders voor te lichten over hun gebruiken, geloof en cultuur. De Ramadan was een belangrijk onderwerp in dit boekje. In deze vastenmaand mogen moslims niet eten, drinken of roken tussen zonsopgang en zonsondergang. Het boekje gaf aan dat Turkse gastarbeiders niet in de verleiding moesten worden gebracht om hun vasten te breken en dat felicitaties gepast waren wanneer de vastenperiode voorbij was. Dit kon je het beste doen met een zoet presentje. Naast de vastentijd besteedde het boekje aandacht aan het gebed dat vijfmaal daags plaatsvond. Tot slot werd, opvallend genoeg, beschreven dat de Turkse arbeiders minder ontwikkeld zijn en fel of emotioneel kunnen reageren. Dit bijzondere statement ging niet onopgemerkt voorbij aan de Nederlandse pers. Zo werd in *Trouw* geschreven dat er rekening moet worden gehouden met 'speciale aanpassingsprobleempjes', dat ze discipline onder één baas nodig hebben en vooral niet moeten worden gewezen op hun ontwikkelingsproblemen. Wel werden ze beschreven als 'gewillig, weinig-eisend en hulpvaardig'. *Trouw* gaf ook nog een tip die het boekje van de Nederlandsch-Turkse Vereeniging opmerkelijk genoeg niet gaf; de arbeiders aten vanwege hun geloof absoluut geen varkensvlees en ook alcohol was voor hen verboden.¹¹⁰

Hoewel het voorlichtingsboekje duidelijk met de beste bedoelingen werd uitgebracht, bleken veel werkgevers naderhand toch niet op de hoogte te zijn van de inhoud ervan. *De Tijd-Maasbode* schreef tijdens de Ramadan van het jaar 1964 over Rotterdamse werkgevers en hospita's die perplex staan. Overdag weigerden de arbeiders de koffie waar zij anders zo dankbaar voor waren, en de hospita's werd plots gevraagd om midden in de nacht eten te bereiden.¹¹¹ Ook jaren later weten veel Nederlanders nog niet van de Ramadan. In 1974, ruim een decennium na de komst van de eerste Turkse gastarbeiders, stuurt de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers nog een brief naar werkgevers waarin werd gevraagd om begrip voor de vastentijd.¹¹²

Naast het gebrek aan kennis over de islam bleek ook de taalbarrière een wezenlijk probleem. Waar met Italiaanse arbeiders nog weleens in het Duits of Engels kon worden gecommuniceerd, spraken de Turkse arbeiders niets anders dan Turks. Om dit probleem te

¹⁰⁹ "Over de omgang met Turken" Juist begrip vereist' in *De Tijd-Maasbode* (6 december 1963) 4.

¹¹⁰ 'Turkse arbeiders de besten maar je moet ze begrijpen' in *Trouw* (14 augustus 1964) 7.

¹¹¹ 'Halve Maan is ook in Nederland opgegaan' in *de Tijd-Maasbode* (1 februari 1964) 17.

¹¹² 'Werkgevers, toon begrip voor Ramadan' in *Het Vrije Volk* (10 september 1974) 19.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

verhelpen besloten sommige werkgevers om taallessen te geven. De Hazemeyer Fabriek in Hengelo gaf deze les bijvoorbeeld aan de eerste gastarbeiders die in dienst traden. Het idee was dat zij hun kennis van de taal over zouden dragen aan hun Turkse collega's die later arriveerden.¹¹³ Andere fabrieken kozen ervoor om enkele arbeiders Nederlands te leren en vervolgens in te zetten als tolk.¹¹⁴

Tegen 1965 kreeg de gemiddelde Nederlander nog weinig mee van de komst van Turkse gastarbeiders. Hooguit lazen ze wat over hen in de krant. De Turkse Week, een initiatief van de Nederlandsch-Turkse Vereeniging, moest hier verandering in brengen. In 1965 werd deze week georganiseerd op de Scheveningse pier. Eten speelde gedurende deze week een hoofdrol. Bij tal van kraampjes was het mogelijk om Turks eten te proeven.¹¹⁵

Nederland maakte kennis met de Turken, maar dit gebeurde ook omgekeerd. Een van de eerste Turken die door een Nederlandse krant geïnterviewd werd was Hikmet Turna. In dit interview kwam ook het typisch Nederlandse eten aan bod. Of hij hiervan hield? 'Natuurlijk niet, maar ik heb er geen klachten over. Het is goed' aldus Turna in *het Vrije Volk*. Turna werkte voor Ford en woonde met zeven anderen in een wooneenheid. De wooneenheid maakte op zijn beurt weer deel uit van een woonoord bestaande uit tientallen eenheden. De bewoners aten niet in een grote gezamenlijke kantine, maar alleen met de eenheid; dit zou huiselijker zijn. De kantine werd gebruikt om in te koken en bood recreatievoorzieningen voor de gastarbeiders. Dit woonoord was een van de acht oorden die door het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening (DGA), onderdeel van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, werden gebouwd in de Randstad. Het ging er in elk van de oorden hetzelfde aan toe. Het menu, dat in ieder oord hetzelfde was, was door het Voedingscentrum samengesteld. Het DGA nam de volledige zorg voor de gastarbeiders op zich en ontlastte hiermee de werkgevers: 'Het bespaart hun veel ellende. We willen ze graag helpen'.¹¹⁶

Andere werkgevers en huisvesters hielden er andere ideeën op na dan het DGA. Een woordvoerder van de Kabelfabriek in Waddinxveen beschreef plekken zoals die waar Hikmet Turna woonde als 'arbeiderspakhuis'. De Kabelfabriek liet in 1965 een pension bouwen dat qua uiterlijk en inrichting het meeste weghad van een klein dorp. Ook hier leefden de gastarbeiders in wooneenheden voor acht personen. Ze aten echter wél gezamenlijk in de kantine. Het dorp heette, verwijzend naar Turkije, Anadolu. Er wapperden een Turkse en Nederlandse vlag en van begin af aan werd hier Turks gekookt. Een laatste verschil tussen Anadolu en de woonoorden van het DGA is dat de Turkse arbeiders in Anadolu werden begeleid en onderwezen in de

¹¹³ 'Hazemeyer leert Turken Nederlands spreken' in *Nieuwsblad van het Noorden* (29 februari 1964) 27.

¹¹⁴ 'Buitenlanders' in *Algemeen Handelsblad* (6 april 1965) 11.

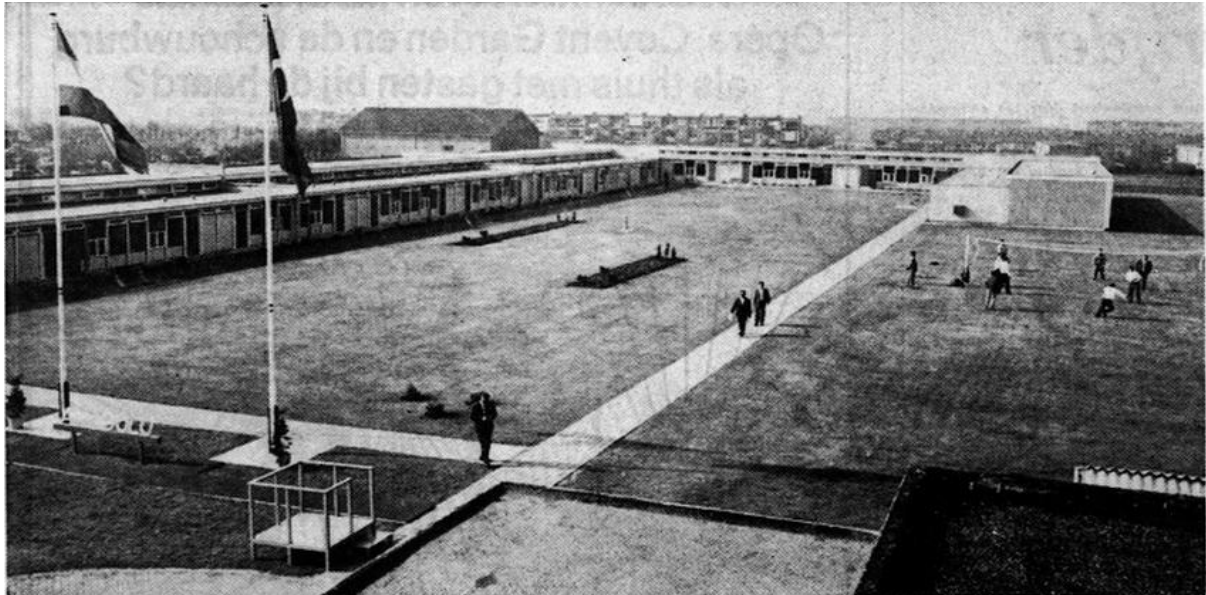
¹¹⁵ 'Op de Turkse toer' in *het Parool* (3 juli 1965) 7.

¹¹⁶ 'Hikmet Turna, één van de 36.000' in *het Vrije Volk* (18 januari 1964) 2.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

Nederlandse gebruiken en gewoontes, zodat zij beter in staat zouden zijn om zichzelf in Nederland te redden.¹¹⁷

Figuur 5: Het gloednieuwe 'dorp' voor Turkse gastarbeiders in Waddinxveen

De Tijd-Maasbode, 26-10-1965, 3.

Naast de zojuist besproken grootschalige woonlocaties voor de gastarbeiders, verbleven de Turken ook veel bij hospita's. Zij waren over het algemeen erg te spreken over de Turkse arbeiders. Een van deze hospita's was mevrouw Imming uit Driehuis, met maar liefst acht Turkse gasten in huis. In *het Vrije Volk* vertelde zij over haar ervaringen. Om de gastarbeiders wat tegemoet te komen in hun wensen kocht ze yoghurt, olijfolie met knoflook en brood. Ze hielp hen ook met praktische problemen. 'Ze willen die jongens ook nog wel eens oplichten met een auto of andere dingen. Ik ga altijd met ze mee als ze iets nieuws kopen.' Aldus mevrouw Imming. 'Ze noemen mij mamma'.¹¹⁸ Ook een andere hospita vertelde het *Algemeen Handelsblad* erg blij te zijn met de gastarbeiders. Ze waren hartelijk en stonden ervoor open om Nederlands te leren. De Turken die bij haar inwoonden gaven haar zelfs cadeaus met kerst. Wat betreft het eten was er ook geen beklag; maar dat kwam niet door de kookkunsten van de hospita: 'zowel uit godsdienstige als uit zuinigheidsoverwegingen, koken ze zelf.' vertelde zij.¹¹⁹

De positieve berichten over de Turkse gastarbeiders werden vooral vanuit het oogpunt van de werkgever of de huisvester geschreven. Kijkend naar berichtgeving vanuit het perspectief van de Turken zelf bleken ze toch minder te spreken over hun verblijf in Nederland.

¹¹⁷ "Halve Maan" bij Waddinxveen' in *de Tijd-Maasbode* (26 oktober 1965) 3.

¹¹⁸ 'Hikmet Turna, één van de 36.000' in *het Vrije Volk* (18 januari 1964) 2.

¹¹⁹ 'Buitenlanders' in *Algemeen Handelsblad* (06 april 1965) 11.

De Telegraaf claimde dat menig Turk zijn verblijf als volgt zou hebben samengevat: 'Holland, alles goed, maar veel regen, eten niet goed'.¹²⁰ Het eten viel hen ook niet goed in de smaak. Zo besloten ruim honderdvijftig Turkse arbeiders in dienst van een Gelderse betonfabriek in 1965 te staken. De directe aanleiding was het ontslag van een collega, maar volgens *de Waarheid* was dat slechts het topje van de ijsberg; 'Dit was echter de druppel die de emmer deed overlopen want reeds geruime tijd bestaan er onder de Turkse arbeiders van dit bedrijf ernstige grieven ten aanzien van de hoogte van het loon en ook het eten zou naar hun mening veel te wensen overlaten'.¹²¹ Een vergelijkbaar voorval vond een jaar eerder plaats in een pension van een textiel fabriek in Enschede. Volgens een journalist van het *Algemeen Dagblad* vonden de Turkse arbeiders de sfeer in het pension slecht en het eten liet te wensen over. Uit protest besloten de gastarbeiders op het bordes van het treinstation van Enschede te slapen.¹²² In 1966 deed de regionale pers opnieuw verslag van een staking in Enschede. Een groep Turkse gastarbeiders, allen inwonend bij dezelfde hospita, ging in hongerstaking. Hoewel *Tubantia* in eerste instantie meldde dat de gastarbeiders het eten niet konden verdragen, bleek dit niet het hele verhaal te zijn. De hospita wees de avances van een van de gastarbeiders af, waarna hij de rest op had gehitst om in hongerstaking te gaan en te claimen dat dit was vanwege het slechte eten.¹²³ Met het eten was volgens de gastarbeiders niks mis, bleek achteraf.

Het *Algemeen Dagblad* poogde in 1965 de onvrede onder de Turkse arbeiders te verklaren. De klachten zouden volgens de krant berusten op miscommunicaties als gevolg van de taalbarrière.¹²⁴ Hij stelde dat, behalve deze barrière, de komst van de Turkse gastarbeiders juist een groot succes was. De verklaring is niet vergezocht; de taalbarrière was inderdaad een van de problemen die het contact tussen Turken en Nederlanders beslechtten. Toch is de verklaring niet juist, of op zijn minst onvolledig. Krantenberichten waarin de Turken zelf aan het woord kwamen weerspreken de verklaring van het *Algemeen Dagblad*. Zo uitte Temel, een Turkse gastarbeider, felle kritiek op het eten dat de gastarbeiders kregen in een interview met het *Utrechtsch Nieuwsblad*. Temel was een tolk en had voor diverse Utrechtse bedrijven gewerkt, en was bovendien zelf kok geweest. Hij gaf aan dat het eten moeilijk te verteren was voor de arbeiders. Ze aten vooral aardappels en kregen maar een warme maaltijd per dag. Thuis in Turkije waren ze veel vis en twee tot drie warme maaltijden gewend.¹²⁵

Een ander probleem dat de Turkse gastarbeiders met het eten ervoeren maar dat niet

¹²⁰ 'Als "Nederlandse" Turken terugkeren... Straks 'baas' in hun eigen land' in *de Telegraaf* (28 augustus 1965) 27.

¹²¹ 'Turkse arbeiders bij betonfabriek staken' in *de Waarheid* (21 september 1965) 1.

¹²² 'Turken een nacht lang op bordes' in *Algemeen Dagblad* (17 november 1964) 1.

¹²³ 'Pensionhoudster eruit of wij eten hier niet meer!' in *Tubantia* (18 mei 1966) 8 en 'Turken nemen vork weer in de hand' in *Tubantia* (21 mei 1966) 3.

¹²⁴ 'Experiment met Turkse arbeiders is geslaagd' in *Algemeen Dagblad* (2 juni 1965) 7.

¹²⁵ 'Turken werken hier om gauw veel geld te verdienen' in *Utrechtsch Nieuwsblad* (8 december 1964) 4.

met smaak te maken had, was de afwezigheid van halal vlees in Nederland. Het *Algemeen Dagblad* schreef in 1966 over rituele slachtingen die plaatsvonden in kamers van pensions. Voor pensionhouders was dit een nachtmerrie, en bovendien was clandestien slachten in strijd met de vleeskeurings- en dierenbeschermingswet. De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers nam het op zich om te bekijken welke mogelijkheden er waren om op een legale manier ritueel te slachten, en nam contact op met het toenmalige Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Ritueel slachten was niet verboden, kosher slachten gebeurde bijvoorbeeld wel, maar Nederlandse slagers bleken niet bereid dit voor moslims te doen. Ook het Ministerie kon hier geen oplossing voor bieden.¹²⁶ Nederland moest het tot 1969 zonder islamitische slager doen. Daarmee ging ook het clandestien slachten door. Sommige gastarbeiders toonden hun ondernemersgeest; in Utrecht verkochten twee Turkse gastarbeiders illegaal geslacht vlees vanuit hun auto in het centrum van de stad, waarop zij werden gearresteerd. Het slachten ging echter gewoon door.¹²⁷

Er waren ook meer dan genoeg gastarbeiders die buiten het wervingscontract om naar Nederland kwamen, en genoeg namen met slecht eten en slechte omstandigheden. Hier stond in de regel een veel lagere huur tegenover. Dit leidde ertoe dat luxere pensions wel eens zonder klandizie belandden. *Trouw* meldde dat een Haags pension waar '...zelfs een Turkse kok aangesteld (is)...', de zeventig bedden niet vol kreeg. De pensionhouder stelt dat de gemiddelde Turk '...sneller tevreden (is) dan Italianen of Spanjaarden die dol zijn op lekker eten'.¹²⁸ Louche pensionhouders speelden hier graag op in. Ze boden tegen lage prijzen een slaapplek aan onder soms erbarmelijke omstandigheden. Turkse gastarbeiders die op eigen initiatief naar Nederland kwamen verbleven er vaak; hun werkgevers waren niet aan regels gebonden wat betreft onderdak en verzorging. Dit leidde tot de nodige problemen. In Tilburg werd in 1966 een privaat pension ontruimd vanwege overbevolking en ondervoeding, aldus *de Telegraaf*.¹²⁹ In 1970 werden 12 arbeiders opgenomen in het ziekenhuis met ernstig zuurstoftekort dat zij hadden opgelopen in het Haagse 'mensenpakhuis' zoals het pension door *Tubantia* werd genoemd.¹³⁰ Andere veelvoorkomende problemen zijn gebrekkige brandveiligheid en bijvoorbeeld bed wantsen als gevolg van slechte hygiëne.¹³¹

Naast dat een goedkoop pension veel geld kon schelen, was het voor de Turkse arbeiders ook belangrijk dat zij zelf konden koken, aldus *de Tijd*: 'Ze willen voor hun vrienden

¹²⁶ 'Geloof brengt Marokkanen en Turken tot clandestien slachten' in *Algemeen Dagblad* (3 februari 1966) 17.

¹²⁷ 'Turken verkopen vlees op straat' in *Leeuwarder Courant* (25 april 1966) 12 en 'Turken verkochten in Utrecht vlees op straat' in *Trouw* (25 april 1966) 1.

¹²⁸ 'Geen pensions door vele tippelen' in *Trouw* (3 september 1966) 5.

¹²⁹ 'Tilburg begint actie tegen Turken' in *de Telegraaf* (12 april 1966) 1.

¹³⁰ 'Tekort aan zuurstof in mensenpakhuis' in *Tubantia* (30 november 1970) 7.

¹³¹ 'Rampzalige brand schokt buitenlandse arbeiders' in *de Waarheid* (7 december 1970) 3.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

zelf maaltijden maken.¹³² Ook dit leidde tot problemen. Frisco, de eigenaar van een schoonmaakbedrijf met veel gastarbeiders in dienst, vertelde over een pension waar zijn werknemers zelf kookten: 'Er is bij bewoners ervan een groot ziekteverzuim. Soms wel 25 procent. Met heel veel maagklachten.'¹³³ Het zelf koken ging ook een enkele keer volledig mis. In Bergen kookten en aten Turkse gastarbeiders zelf geplukte paddenstoelen. Deze bleken zo giftig dat de twee werden opgenomen in het Wilhelminagasthuis in Amsterdam. Allebei de arbeiders overleden kort hierop.¹³⁴

Figuur 6: Een Turkse gastarbeider in zijn kleine kamertje van een sober pension in Delft. De bewoner moet zijn bed opklappen om te kunnen zitten.

Trouw, 08-12-1978, 6.

2.3 Een eigen huis: 'Heer en meester in het pand'

Vanaf ongeveer 1970 was er in de Nederlandse pers een toenemende aandacht voor de spanning die ontstond tussen Turken en Nederlanders. In Almelo verzette een buurt zich in

¹³² 'Turken liever in eigen huis dan in duur pension' in *de Tijd* (16 juli 1971) 3.

¹³³ 'Turken voelen weinig voor "modelpension"' in *de Volkskrant* (9 april 1971) 6.

¹³⁴ 'Turkse arbeider stierf na eten van paddestoelen' in *Friese Koerier* (13 augustus 1966) 9, 'Turk sterft na eten van paddestoelen' in *Algemeen Dagblad* (13 augustus 1966) 2, 'Turk dood door giftige paddestoelen' in *het Parool* (13 augustus 1966) 1 en "'Champignons" eisen nog een leven' in *Tubantia* (16 augustus 1966) 4.

1969 luidkeels tegen de komst van Turkse gastarbeiders. Tot onvrede van de buurtbewoners werd hier een nieuw pension midden een woonwijk gerealiseerd.¹³⁵ Ook tussen huisvesters en arbeiders ging het vaker mis. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan een Dordtse hospita die een van haar inwonende gastarbeiders vergiftigde door slaapmiddelen in zijn yoghurt te stoppen nadat er een kortstondige relatie tussen de twee was geweest. Wat ook onrust veroorzaakte was dat Turken steeds vaker eigen huizen kochten of huurden. Buurtbewoners waren hier vaak niet blij mee, en daar dook de pers bovenop. In de Haagse Schildersbuurt dromden in juli 1971 honderden bewoners samen voor enkele flatjes die door Turkse gastarbeiders waren gekocht. 'Doordat de Turken menen als eigenaar van een huis, heer en meester in het pand te zijn, leidt dit tot moeilijkheden met de Nederlanders die in de etagewoningen zijn gehuisvest.' aldus *Tubantia*. De buurtbewoners hitsten elkaar op; de Turken zouden bijvoorbeeld vuurwapens en messen hebben. De ruiten van de woningen werden ingegooid. De politie moest eraan te pas komen de buurtbewoners uit elkaar te drijven.¹³⁶ De bewoners kregen kort hierna een andere woning aangeboden.¹³⁷

De rel in Den Haag was niet de eerste maar ook zeker niet de laatste keer dat er geweld werd gebruikt richting Turkse gastarbeiders. In diezelfde periode werden Turken op straat aangevallen en een pension vol gastarbeiders bestormd. De spreekwoordelijke bom barste toen in 1972 een Turkse huiseigenaar het gezin dat er tot dan toe woonde hardhandig het huis uit zette. Nederlanders reageerden woedend. Gemeenten probeerden een einde te maken aan dit soort excessen door middel van sociale en culturele programma's in de wijken waar veel gastarbeiders woonden. De Rijksoverheid schreef beleid om de gastarbeiders meer te verspreiden; de concentratie moest niet te hoog zijn op enkele plekken.¹³⁸

Om in aanmerking te komen voor gezinshereniging, was het noodzakelijk voor de Turkse gastarbeiders om over een zelfstandige woning te beschikken.¹³⁹ Een deel van de Turken kocht een huis, zij het vaak van zeer slechte kwaliteit, maar dit was voor een groot deel van hen überhaupt geen optie. Zij moesten achteraan aansluiten in de wachtrijen voor sociale huurwoningen of zich wenden tot particuliere huur. In een portret van een jong Turks gezin in *Tubantia* werd beschreven hoe zij al ruim een jaar een tuinhuisje van een vrouw in Enschede huurden, terwijl zij op de wachtlijst stonden voor een sociale huurwoning. Voorzieningen zoals een degelijke keuken of stromend water waren niet aanwezig, en het tuinhuisje stond op instorten. Het gezin had echter geen keus; een andere woning was niet beschikbaar. Een ander

¹³⁵ 'Stadswijk verzet zich tegen komst van 100 turken' in *Tubantia* (15 februari 1969) 3.

¹³⁶ 'Hagenaars lopen te hoop tegen Turkse huiseigenaren' in *Tubantia* (15 juli 1971) 1.

¹³⁷ 'Turks gezin in ander huis' in *het Parool* (21 juli 1971) 1.

¹³⁸ Rob Witte, *Al eeuwenlang een gastvrij volk: racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland (1950-2009)* (Amsterdam, 2010) 64-66.

¹³⁹ Lex Veldboer en Jan Willem Duyvendak, 'Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld' in *Sociologische Gids* 51:1 (2004) 36-52.

gezin besloot in Haaksbergen een huis te kraken.¹⁴⁰ De taalbarrière bleek een groot probleem op de woningmarkt, maar nog problematischer was het feit dat makelaars, verhuurders en verkopers veel liever Nederlanders als klant hadden.¹⁴¹ Pas als een huis echt niet te slijten was, had een buitenlander een kans om een huis te kopen of huren.¹⁴² Dat was zeer nadelig; niet alleen hadden gastarbeiders een zelfstandige woonruimte nodig om in aanmerking te komen voor gezinshereniging, maar huren of kopen was in de meeste gevallen veel voordeliger dan verblijven in een pension. Volgens de Haagse Stichting Buitenlandse Werknemers kostte een pension al gauw 150 tot 200 gulden per maand, waar een klein eigen huis, waar je met meerderen in kon wonen, zo'n 200 gulden per maand kostte in huurkoop.¹⁴³

De gelukkigen die het wel voor elkaar kregen een huis te huren of kopen onttrokken zich aan de kijker van de Nederlandse kranten. Het is lastig te achterhalen wat er achter hun voorkeur schuilging. Over wat er 's avonds op tafel stond is evenmin veel bekend. Wel bleven Turkse arbeiders die op zichzelf woonden op zijn minst deels afhankelijk van de werkgever voor hun maaltijden. 'De mannen gaan 's morgens om zeven uur naar hun werk en keren 's avonds om zeven uur terug. De maaltijden krijgen ze in de kantine van de ijzergieterij' aldus *Tubantia* over een groep Turken met een eigen huis in Terborg.¹⁴⁴

Om toch te kunnen achterhalen wat er achter de voorkeur van de Turkse gastarbeiders gebeurde zijn we afhankelijk van observaties van buitenaf. Zo schreef *Tubantia* een artikel over een Turks gezin in een Zaanse flat. De kinderen zouden met messen rondrennen en er zou veel geruzied worden volgens de bewoners. 'Sterk overdreven, die verhalen', aldus de huismeester. De burens zagen de Turkse 'leefgewoonten' als oorzaak van de overlast. Hierin speelde het eten een hoofdrol: 'Het eten bijvoorbeeld. Als ze eten koken, dan stinkt het twee huizen verder nog.'¹⁴⁵ Of dit soort klachten wijdverspreid waren is niet duidelijk, dit artikel is het enige dat gaat over etensgeuren in de onderzochte tijdsperiode. Een ander probleem was de verkoop van hasj door Turkse huiseigenaren, meldde *Trouw*. Zij namen soms voor duizenden guldens van het goed mee uit Turkije.¹⁴⁶ Ook leidde de rol van de vrouw in Turkse gezinnen tot maatschappelijke verontwaardiging. *De Volkskrant* stelde dat het om onderdrukking ging; de vrouw was vooral binnen, had geen onderwijs genoten en mocht niet werken.¹⁴⁷

Naast de spanningen tussen Nederlanders en Turken, de verontwaardiging over de gewoontes van de Turken en de problemen op de huizenmarkt, valt het op dat er sinds 1970

¹⁴⁰ 'Turks gezin kraakt huis' in *Tubantia* (9 april 1975).

¹⁴¹ 'Turks gezin al een jaar in slechte woonomstandigheden' in *Tubantia* (26 oktober 1974) 3.

¹⁴² 'Turken liever in eigen huis dan in duur pension' in *de Tijd* (16 juli 1971) 3.

¹⁴³ Idem.

¹⁴⁴ 'Mogen zij, die bij ons werken, ook bij ons leven?' in *Tubantia* (30 januari 1970) 7.

¹⁴⁵ 'Discriminatie van Turks gezin door Zaanse flatbewoners' in *Tubantia* (26 maart 1971) 1.

¹⁴⁶ 'Hasjesj gevonden bij twee Turken' in *Trouw* (4 januari 1969) 5.

¹⁴⁷ 'Buurt tegen Turken' in *de Volkskrant* (11 augustus 1972) 3.

steeds meer werd geschreven over Turkse restaurants. Ondanks de over het algemeen negatieve mening over Turkse gastarbeiders die in de Nederlandse pers de overhand had, werd er juist in hele positieve zin geschreven over de restaurants. Een handvol Turkse restaurants was er al voor 1970. In 1967 opende restaurant Topkapi in Amsterdam en in 1970 restaurant Marmara in Rotterdam.¹⁴⁸ Het is goed mogelijk dat de groei na 1970 samenhangt met de komst van gezinnen van Turkse gastarbeiders. Met name in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag openden steeds meer Turkse restaurants. Dit waren ook de steden waar de meeste Turkse gastarbeiders gingen wonen. Kranten waren lovend over de Turkse restaurants. Het eten werd als lekker en authentiek ervaren. Bovendien was het niet duur.¹⁴⁹ Dit staat in opvallend contrast met de buren van een Turks gezin die klaagden over de geur van het eten. Overigens kwamen er ook rond restaurants problemen voor. Zo zijn er berichten over ruzies die in of nabij Turkse restaurants werden uitgevochten door Turken onderling. Verder werden bij een Rotterdams restaurant van een Turks gezin de ramen ingegooid. *De Volkskrant* schreef over dit restaurant dat '...zijn aanwezigheid alleen al de buurt provokeerde...'. Of hier de geur van eten ook een rol speelde, is niet duidelijk.¹⁵⁰

2.4 Bevindingen en vergelijking

Op basis van de onderzochte krantenartikelen lijken eten en eetcultuur een minder grote rol te hebben gespeeld voor de Turkse gastarbeiders en hun werkgevers, dan voor de Italianen. Van de 53 onderzochte artikelen gaan 31 artikelen over zowel eten of eetcultuur en de Turkse gastarbeiders. Dit is iets meer dan de helft, maar minder dan bij de Italianen. Ook de inhoud duidt op een minder groot belang van eten en eetcultuur. De Turken vonden het Nederlandse eten over het algemeen niet lekker, maar wel gemakkelijk te accepteren. Bovendien kregen ze her en der Turks eten of elementen uit de Turkse keuken zoals yoghurt voorgeschoteld. Zij waren hierin een stuk minder kieskeurig te zijn dan Italianen; waar de Italianen aangaven liever de Hollandse pot te eten dan Italiaans op zijn Nederlands, waren de Turken dankbaar als er een poging werd gedaan om met hun wensen rekening te houden. Meer dan bij de Italianen kwamen klachten naar voren over de hygiëne en veiligheid van de huisvesting, al was het in de meeste gevallen een keuze om zo goedkoop mogelijk in een kwalitatief slecht pension te verblijven. Opvallend is wel dat de Turken, die net als de Italianen een Mediterraan klimaat gewend waren, amper klaagden over het Nederlandse weer.

¹⁴⁸ 'Onze eigen Turken' in *de Telegraaf* (25 oktober 1963) 3 en 'Turks Restaurant' in *het Vrije Volk* (15 mei 1970) 19.

¹⁴⁹ 'Turks Amsterdam' in *het Vrije Volk* (22 mei 1969) 7, 'Onder de keizerskroon. Hapje Turks of hapje Grieks?' in *Algemeen handelsblad* (27 mei 1970) 2, 'Tip Toe' in *het Vrije Volk* (9 februari 1971) 2 en 'Opatija: genoeglijk en lekker' in *het Parool* (16 maart 1973) 11.

¹⁵⁰ 'Buurt tegen Turken' in *de Volkskrant* (11 augustus 1972) 3.

Omgekeerd werd er ook in negatieve zin over de Turkse arbeiders geschreven. Het ging hier voornamelijk over buurten die in verzet kwamen tegen de komst van Turkse gastarbeiders en hun gezinnen. Dit was nooit het resultaat van iets dat met eetcultuur te maken had. Een enkele keer hadden buurtgenoten last van de geur van Turks eten, maar opvallend genoeg werden Turkse restaurants juist geprezen. De negatieve houding tegenover Turken kwam vooral voort uit het clandestien slachten, de ondergeschikte rol van de vrouw of het in de ogen van Nederlanders asociale gedrag van hun Turkse burens. De meer negatieve mening die de pers en de Nederlanders hadden over de Turken valt voornamelijk op in een directe vergelijking met de Italiaanse gastarbeiders, maar richtte zich niet zozeer op de eetcultuur. Als het om eetcultuur ging was de publieke opinie stukken milder, en verplaatste de pers zich meer in de Turkse gastarbeiders zelf. Dit ligt in lijn met wat Buettner schreef in *'Going for Indian'*; op het gebied van eten accepteren we multiculturalisme veel makkelijker en sneller dan op sociaal, cultureel of religieus gebied.¹⁵¹

Kijkend naar de factoren die in het theoretisch kader van deze scriptie zijn genoemd, zien we dat er ten eerste niet veel gebruik is gemaakt van eetcultuur om de andersheid van de Turken te benadrukken. Impliciet gebeurde het wel her en der; een goed voorbeeld is hoe de geur van Turks eten de Nederlandse buurtbewoners tot wanhoop dreef, en specifiek hoe hierover tegenover de krant werd geklaagd. De gastarbeiders werden echter niet expliciet als anders *geframed* door middel van afwijkende eetgewoonten.

Ten tweede bekijken we de waarde die de Turken hechtten aan de eigen eetcultuur. Ze waren over het algemeen geen fan van het Nederlandse voedsel, maar aten het wel op. Wel waardeerden zij het wanneer er Turks gekookt werd, of een poging hiertoe werd gedaan. Bovendien is geconstateerd dat de Turken er in veel gevallen voor kozen om zelf te koken; enerzijds om geld te besparen, anderzijds om de eigen eetcultuur tot op zeker niveau te behouden.

De derde factor, voorschriften in het kader van voedsel, spelen een erg grote rol. Turken dienden immers te vasten en halal te eten. Vooral het vasten was iets waar werkgevers, huisvesters en collega's maar traag aan wonden. Problematischer nog was het clandestien slachten; het was jarenlang onmogelijk om halal producten te kopen. Hoe wijdverspreid de illegale slachtingen waren, is aan de hand van de bronnen lastig te bepalen. De kranten schreven enkel over excessen en wanneer de daders werden betrapt.

Ten vierde zijn er ook aanwijzingen dat het sociale aspect van eetcultuur een belangrijke rol speelde voor de Turken. Een deel van hen gaf aan het belangrijk te vinden om samen te eten

¹⁵¹ Elizabeth Buettner, "Going for an Indian": South Asian Restaurants and the Limits of Multiculturalism in Britain' in *The Journal of Modern History* 80:4 (2008), 865-901, 898.

Hoofdstuk 2: Turkse gastarbeiders. Het 'oosten' in Nederland.

en te koken. Daarnaast zien we een opkomst van Turkse restaurants vanaf ongeveer 1970. Dit wijst erop dat de gastarbeiders niet alleen het eten, maar ook het sociale aspect hiervan misten.

De vijfde factor is heimwee. Hierover is betrekkelijk weinig concreets geschreven, maar er zijn tal van aanwijzingen die erop wijzen dat heimwee en de rol van voedsel om die te verlichten een rol hebben gespeeld. De meest duidelijke aanwijzing is wederom de opkomst van Turkse restaurants.

Tot slot bekijken we de zesde factor; het gebruik van voedsel om de arbeiders tevreden te houden. Dit gebeurde zeker, maar het had niet altijd het gewenste effect. In het geval van Turken die via een officieel wervingscontract naar Nederland kwamen, zien we dat zeker de grote pensions maar ook de hospita's Turks eten inzetten om de gastarbeiders tevreden te houden. De huisvesters lijken te hebben geleerd van de rellen en stakingen die onder de Italianen uitbraken in verband met onvrede over het eten. Turken die op eigen gelegenheid naar Nederland kwamen kozen echter veel meer voor een kwalitatief slechter pension tegen een aanzienlijk lagere huur. Hier konden ze bovendien in de regel zelf koken.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat voor rol eetcultuur voor Marokkaanse gastarbeiders en hun werkgevers in Nederland speelde. De tijdsperiode die wordt onderzocht is vanaf 1963 tot en met 1975. Gedurende deze periode kwamen de meeste Marokkaanse arbeiders naar Nederland. Dit hoofdstuk bestaat uit vier onderdelen. Ten eerste wordt de historische achtergrond van de migratie van Marokkanen naar Nederland en hun eetcultuur in Nederland besproken. Ten tweede wordt gekeken naar artikelen uit de periode 1963 tot en met 1969, toen de Marokkaanse arbeiders hier zonder officieel wervingscontract naartoe kwamen. Ten derde zullen artikelen uit de periode tussen 1969 en 1975 worden bekeken, in deze periode was er wel een wervingscontract tussen Nederland en Marokko. Tot slot wordt geëvalueerd in hoeverre de theorieën die in de introductie van dit onderzoek zijn aangehaald en uitgelegd van toepassing zijn op de Marokkaanse gastarbeiders in Nederland, en hoe de rol van eetcultuur voor Marokkanen verschilde van die van de Turken en Italianen.

3.1 Zon, dans en slangen bezweren: het beeld van Marokko

Ondanks de komst van gastarbeiders uit Turkije, kampte Nederland ook gedurende de jaren zestig met een arbeidstekort. Om nog meer arbeiders aan te kunnen trekken, werd in 1969 een wervingscontract met Marokko gesloten.¹⁵² Deze keuze was logisch; al voor 1969 werkten Marokkaanse gastarbeiders in Nederland. In de Limburgse mijnen waren al vanaf 1963 Marokkanen aan het werk die eerder in Belgische en Franse mijnen hadden gewerkt.¹⁵³ Zij kwamen op eigen initiatief naar Nederland, soms op de bonnefooi, soms met een werkcontract dat via-via werd geregeld door kennissen of werkgevers. Tegen 1970, pas een jaar nadat er een wervingscontract werd gesloten, waren de Marokkanen op de Turken na de grootste groep gastarbeiders in Nederland.¹⁵⁴ Veruit de meesten kwamen uit het Rif-gebied. Hier was weinig werkgelegenheid en bestond een lange traditie van migratie.¹⁵⁵ De Marokkaanse overheid stimuleerde de arbeidsmigratie zelf. De hoop was dat de migranten in het buitenland kennis en ervaring op zouden doen, en met een gevulde portemonnee zouden terugkeren. De meesten

¹⁵² Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 269.

¹⁵³ Bouras, *Het land van herkomst*, 42.

¹⁵⁴ Jennissen, 'De instroom van buitenlandse arbeiders' 17.

¹⁵⁵ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 285.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. ‘Niet tevreden en ook niet ontevreden’

dachten echter niet aan terugkeren, en als ze al terugkeerden hadden ze amper kennis of ervaring opgedaan die van nut was in het thuisland.¹⁵⁶

Net als de Italianen en Turken woonden veel Marokkanen in eerste instantie in pensions. De arbeiders die net waren gearriveerd uit Marokko werden door Marokkanen die er al wat langer waren geholpen met het vinden van een woonruimte.¹⁵⁷ De meeste Marokkanen bleven in Nederland toen de economische situatie verslechterde vanwege de Oliecrisis. In het eigen land was de werkgelegenheid veel geringer en de economische situatie was slechter. Daarbij ging Marokko, zoals gezegd, tussen de jaren 1961 en 1999 gebukt onder een dictatoriaal regime, wat terugkeren nog onaantrekkelijker maakte.¹⁵⁸

Voor de meeste Nederlanders was Marokko een onbekend land. Als vakantieland was Marokko zeker nog niet zo populair als tegenwoordig. Vliegen was in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog heel duur, en rijden naar Marokko heel ver. Omgekeerd waren er ook amper Marokkanen in Nederland geweest voor de komst van de gastarbeiders. Eind jaren zestig werd Marokko wel een zeer populaire bestemming onder hippies. Vanuit heel Europa trokken ze met busjes naar het land om hasj te roken, geïnspireerd door populaire artiesten zoals Mick Jagger en Crosby, Stills & Nash met hun hit ‘Marrakesh Express’ uit 1969.¹⁵⁹ Marokko werd gezien als hippie-walhalla, maar dit lag ver van de realiteit. Eind jaren zestig kwam het land op als een vakantiebestemming voor rijke Nederlanders. Luchtvaartmaatschappijen plaatsten advertenties in de krant voor luxe vliegreizen. Met leuzen als ‘Het klimaat is er om te zonnen! Het hele jaar door’ en ‘Geniet van eeuwenoude dansen. Verbaas u over de kunst van het slangenbezweren’ probeerde de Belgische luchtvaartmaatschappij Sabena lezers te verleiden om een reis te boeken.¹⁶⁰

Van de Marokkaanse keuken wist de gemiddelde Nederlander bijna niets. De uitzondering hierop was couscous. Het was een vrij populair gerecht in de grotere Franse en Belgische steden. *Het Parool* schreef dat dit zo was omdat de Belgen en Fransen Marokko al eerder als vakantieland hadden ontdekt.¹⁶¹ Het feit dat Marokko jarenlang een kolonie was van Frankrijk is bovendien ook een belangrijke verklaring. Het Nederlandse warenhuis de Bijenkorf speelde slim in op de buitenlandse, grootstedelijke allure van couscous. Het bedrijf introduceerde het gerecht aan Nederland alsof het een echt luxeproduct was: ‘Uit Marokko en de Arabische eethuisjes van Parijs komt een nieuw smaak-avontuur: CousCous’ aldus een

¹⁵⁶ M. van Waas, *International remittances to Morocco; trends, future prospects and development impact* (Amsterdam, 2009) 35.

¹⁵⁷ Bouras, *Het land van herkomst*, 45.

¹⁵⁸ Idem, 114.

¹⁵⁹ Paolo De Mas, ‘De poreuze noordkust van Marokko; migratie, smokkel en hasj’ in *Justitiële Verkenningen* 27:5 (2001)87-98, 90-92.

¹⁶⁰ Advertentie van Sabena in *Algemeen Handelsblad* (20 november 1968) 9.

¹⁶¹ ‘Couscous’ in *het Parool* (18 september 1969) 23.

advertentie in *het Parool*. Daarbij waren 'pois chiches', kikkererwtten, en natuurlijk servies met Arabische decoraties en opschriften onmisbaar volgens het warenhuis.¹⁶²

Hoewel Marokko dus nog geen populair vakantieoord was, deed een enkeling er wel verslag over in de krant. Pol Kleijn schreef over zijn reis door Marokko in *het Parool*. Hij besteedde vooral aandacht aan de kleding die de inwoners droegen. Hij noemde hen 'vreemde mensen... ..Dames gesluierd, heren met kalotje of fez.'¹⁶³ Daarnaast merkte hij op dat alle huizen ontzettend schoon waren. Over het eten vertelde Pol bijna niks. Hij beschreef hoe restaurants vis klaarmaken in enorme pannen en er bijzonder fruit te eten was. Meer laat hij er niet over los.¹⁶⁴

De *Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers* ondersteunt het beeld dat de gemiddelde Nederlander bijna niets van de Marokkaanse keuken afwist.¹⁶⁵ In de nieuwsbrief werden Marokkaanse recepten gepubliceerd die specifiek gericht waren aan degenen die voor de Marokkaanse gastarbeiders kookten. Dat dit nodig was wijst erop dat de koks in pensions en hospita's zich geen raad wisten met wat ze de Marokkanen moesten voorschotelen.

3.2 Marokkaanse gastarbeiders voor het wervingscontract: 'Overal waar ze komen jagen ze de produktie op'

Het is niet onverwacht dat er veel overeenkomsten zijn tussen de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders: Nederlanders waren met beide landen niet erg bekend, beide landen waren islamitisch, en beide groepen gastarbeiders kozen er grotendeels voor om in Nederland te blijven. Een deel van de Marokkanen die voor het wervingscontract van 1969 naar Nederland kwamen had eerder gewerkt in de mijnen van België of Frankrijk. Hier stonden ze ietwat bekend om het vele staken, al was dit niet zozeer omdat zij zelf ontevreden waren. Ze werden ertoe aangezet door hun Franse collega's, die een hoger loon eisten.¹⁶⁶ De enige mijn die tijdens een algehele staking van de Franse mijnwerkers in 1963 nog in bedrijf bleef was die in Auvergne waar vrijwel uitsluitend Marokkanen werkten.¹⁶⁷

Hoewel er geen duidelijk verband te ontdekken is, kwamen er in het jaar van de algehele staking in Frankrijk veel Marokkanen richting Nederland. De Heerlense Oranje-Nassaumijn was een van de eerste bedrijven waar Marokkaanse gastarbeiders aan het werk gingen. Ze zouden spontaan naar Nederland zijn gekomen: 'Officieel heet het dat de nieuwe krachten, van wie de

¹⁶² Advertentie van de Bijenkorf in *het Parool* (26 september 1966) 18.

¹⁶³ 'Dwalen in Agadir' in *het Parool* (30 oktober 1964) 19.

¹⁶⁴ Idem.

¹⁶⁵ Obdeijn & Schrover, *Komen en Gaan*, 281.

¹⁶⁶ 'De stakingen in Frankrijk' in *de Waarheid* (6 maart 1963) 3.

¹⁶⁷ 'Werk in Franse mijnen ligt stil' in *Algemeen Dagblad* (6 maart 1963) 3.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. ‘Niet tevreden en ook niet ontevreden’

meeste mohammedaan zijn, zich spontaan gemeld hebben’ aldus *de Volkskrant*.¹⁶⁸ Veel andere kranten weerspraken dit. *Het Vrije Volk* en *de Tijd-Maasbode* meenden dat de mijn koppelbazen had ingeschakeld om arbeiders te werven. De Oranje-Nassaumijn ontkende dit: ‘Hun argument voor hun komst naar de Limburgse mijnen is, dat het hier veel beter is dan in België.’¹⁶⁹ Al snel werden Marokkanen zelf de meest effectieve wervers voor nieuwe arbeidskrachten. Een geïnterviewde Marokkaan vertelde aan *Trouw*: ‘... dat men in Nederland respect heeft voor onze godsdienst en voor onze arbeid, dat men er een goed hart voor ons heeft, heel anders dan in Frankrijk, waar wij niet worden gewaardeerd. Het is hier ook een schoon land, propere straten en nette huizen...’. Om deze redenen moedigden veel Marokkaanse gastarbeiders hun familie en vrienden aan om naar Nederland te komen.¹⁷⁰

De Marokkaanse gastarbeiders werkten, net als de Turken en Italianen, in de regel langdurig voor een enkel bedrijf. De kranten schreven echter ook over groepen Marokkanen die door Limburg trokken voor tijdelijk werk. Een Maastrichts bedrijf nam acht van hen aan, vertelde een werknemer van het desbetreffende bedrijf aan het *Limburgsch Dagblad*. ‘Het zijn harde werkers, dat in ieder geval. En overal waar ze komen jagen ze de produktie op. Zo ook bij deze baas. Het ging zelfs zo goed dat hij nieuwe orders aannam maar nauwelijks had hij dat gedaan of ze verdwenen. Je hebt er echt niets aan.’¹⁷¹

Ook over de ontmoeting tussen de Marokkanen en de Nederlandse eetcultuur werd geschreven, zij het minder dan het geval was bij de twee andere onderzochte groepen. De berichtgeving wordt vooral door tegenstrijdigheid gekenmerkt. In 1965 publiceerde het *Limburgsch Dagblad* een interview met de kok van een gezellenhuis in Hoensbroek. Hier hadden ze jarenlange ervaring met gastarbeiders uit verschillende landen, en woonden ten tijde van het interview bijna uitsluitend Marokkanen. Het *Limburgsch Dagblad* kopte het interview met: ‘Chef-kok: “Ook Marokkanen zijn geen lastige eters” ...’.¹⁷² Het eten dat de kok bereidde werd ‘...met smaak verorberd door de Marokkanen’ aldus de krant. De kok vertelde goed op de hoogte te zijn van wat zijn gasten wel en niet aten. Hij serveerde ze geen varkensvlees maar runderlapjes, friet en groente. Van boterhammen hielden de Marokkanen niet, en dat gold ook voor pudding. De kok gaf aan dat het wennen was voor de gastarbeiders, maar ‘Als ze hier zouden eten wat zij in Marokko eten, hielden ze het niet lang vol’. Marokkaans eten zou ook niet geschikt zijn voor dit klimaat volgens de kok. Daarnaast vertelde hij over een voorval waarbij een kip op een van de kamers werd geslacht met alle gevolgen van dien. Er is daarom een klein keukentje ingericht

¹⁶⁸ ‘Marokkanen en Turken naar Nederlandse mijnen’ in *de Volkskrant* (8 oktober 1963) 9.

¹⁶⁹ *Idem*.

¹⁷⁰ ‘Islamieten in dezelfde landstreek’ in *Trouw* (14 december 1967) 37.

¹⁷¹ ‘Mensen en dingen’ in *Limburgsch Dagblad* (6 februari 1964) 3.

¹⁷² ‘Spitsuur-praatje in een grote keuken. In gezellenhuis Heisterberg eten wel tien nationaliteiten’ in *Limburgsch Dagblad* (5 augustus 1965) 15.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

waar de Marokkaanse bewoners zelf desgewenst wat konden klaarmaken.¹⁷³ Dit artikel is op zichzelf al tegenstrijdig. Enerzijds schrijft het *Limburgsch Dagblad* dat de Marokkanen geen lastige eters zijn, terwijl de kok in het artikel aangaf juist veel rekening te houden met de wensen van de arbeiders.

Figuur 7: Het gezellenhuis te Hoensbroek

<https://www.demijnen.nl/collectie/foto/gezellenhuis-heisterberg-te-hoensbroek>, geraadpleegd op 12 juni 2022.

Andere kranten weerspreken de claim dat Marokkanen makkelijke eters waren ook. *Het Vrije Volk* schreef bijvoorbeeld in 1965 over een 'arbeiderspakhuis' waar de hygiëne niet op orde was. 'Je hebt moeite niet te vloeken als je in dit huis de Marokkanen opgewekt ziet rondscharrelen. "Ach, ze zijn thuis niet beter gewend" zeggen de huiseigenaren vlot... ..Hier kunnen ze zelf hun potje koken. Ze hebben de pest aan het Hollandse eten. En ze willen ook weleens een meisje meenemen.' Een door de krant geïnterviewde buurtbewoner sloot zich hierbij aan. Ze stelde dat de Marokkanen geen aardappelen lustten, en '...eten is voor hen geweldig belangrijk.'¹⁷⁴

¹⁷³ Idem.

¹⁷⁴ 'In vervuild huis: tachtig buitenlandse arbeiders' in *het Vrije Volk* (21 mei 1965) 25.

Dat de Marokkanen in de 'pakhuizen' veel vrijheid hadden, bracht een probleem met zich mee waar ook de Turken zich schuldig aan maakten; clandestien slachten. Er werd veel meer geschreven over Marokkanen die dit deden dan Turken. *Tubantia* schreef in 1966 over een Naardens pension met zeventig bewoners dat werd gerund door de veertienjarige zoon van de eigenaar. Naast dat er niet meer werd schoongemaakt, slachtten de bewoners veelvuldig kippen op de kamers waarna het pension '...een varkenskot (is) geworden', aldus de krant.¹⁷⁵ In Utrecht werden drie arbeiders aangehouden omdat zij op een binnenplaatsje een bok slachtten.¹⁷⁶ Ook in Veenendaal werd clandestien geslacht, maar dan op grotere schaal. *Het Vrije Volk* beschreef in geuren en kleuren hoe het eraan toe ging. Schuurtjes werden gebruikt om tientallen geiten te slachten, waarna er een 'smerige troep' werd achtergelaten. Dit is makkelijk voor te stellen wetende dat het dier moest doodbloeden. Bovendien werden de dieren niet gekeurd en kon het dus om een ziek dier gaan. 'En we hebben ontdekt, dat juist bij die clandestiene slachterijen alles wordt opgepeuzeld – letterlijk alles', aldus een medewerker van de voedselinspectie. Dit maakte de kans op ziekte des te groter.¹⁷⁷

De omvangrijke publiciteit rondom het illegale slachten leidde ertoe dat de Partij van de Arbeid het probleem in januari 1966 aankaartte in de Tweede Kamer. Er moest, net als voor Joodse gemeenschap, een regeling worden getroffen om ritueel te kunnen slachten.¹⁷⁸ Toenmalig staatssecretaris Bartels van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid antwoordde dat dit binnen bestaande wetten al mogelijk was.¹⁷⁹ Eind 1967 opende de eerste Marokkaanse slagerij zijn deuren in de Utrechtse wijk Zuilen, vlak bij de Demka fabriek. Een Marokkaanse gastarbeider was hiervoor speciaal naar Rabat gereisd om zich te laten machtigen om op deze manier te kunnen slachten.¹⁸⁰ In 1969 begon een Nederlandse slachterij in Montfoort ook met de verkoop van halal vlees. Hoewel de slager zich aan de islamitische voorschriften hield, verkocht hij alleen wat in zijn ogen voor consumptie was bedoeld, dus geen organen of delen van het dier die voor Nederlanders ongewoon waren om te eten. Hij gaf aan dat hij het walgelijk vond dat de Marokkanen en Turken het hele dier opaten. 'Kijk, die Marokkanen eten het hele katje op en daar hebben wij bezwaar tegen. Als het gekeurd vlees is – zoals in Montfoort – dan zijn de ingewanden, de geslachtsdelen en de ogen (om maar eens wat te noemen) niet voor de consumptie'.¹⁸¹ Toch bleef het probleem van clandestien slachten voortbestaan. Het overgrote deel van de Marokkaanse gastarbeiders woonde niet in Utrecht of

¹⁷⁵ 'Wantoestanden in Naardens pension' in *Tubantia* (3 augustus 1966) 13.

¹⁷⁶ 'Drie Marokkanen slachtten illegaal' in *Algemeen Handelsblad* (31 mei 1965) 4.

¹⁷⁷ 'Slachten van geiten is 'n smerige troep' in *het Vrije Volk* (28 november 1969) 9.

¹⁷⁸ 'Kamerlid: Slacht ook vee volgens voorschriften Islam' in *Trouw* (27 januari 1966) 8.

¹⁷⁹ 'Het ritueel slachten door Marokkanen' in *Algemeen Handelsblad* (27 april 1966) 4.

¹⁸⁰ 'Islamieten in dezelfde landstreek' in *Trouw* (14 december 1967) 37.

¹⁸¹ 'Slachten van geiten is 'n smerige troep' in *het Vrije Volk* (28 november 1969) 9.

Montfoort, en kon of wilde niet met regelmaat naar een van de twee slagers afreizen. Zij bleven dus op zichzelf aangewezen om in de wens om ritueel geslacht vlees te voorzien.

Net als in het vorige hoofdstuk is geconstateerd, laten de onderzochte krantenartikelen zien dat de gemiddelde Nederlander nog niets wist van de Ramadan in de jaren zestig. Dit zorgde ervoor dat ook de Marokkaanse gastarbeiders vaak de dupe waren van onbegrip. De vastentijd zorgde voor verwondering onder Nederlanders. De Stichting Buitenlandse Werknemers waarschuwden in *Tubantia* dat overwerk op een lege maag echt niet kon. Daarnaast adviseerde de stichting om een aparte gebedsruimte in te richten voor de arbeiders. Ook moesten hospita's en pensionhouders ervoor zorgen dat er tussen zonsondergang en zonsopgang voldoende te eten was.¹⁸² Een deel van de werkgevers was fel tegen de Ramadan. In het Sloegebied van Vlissingen namen twintig Marokkaanse arbeiders hun vakantie op om de Ramadan in Marokko door te brengen. Bij terugkomst bleken ze te zijn ontslagen; hun baas had hen een ontslagbrief laten ondertekenen die zij zelf niet konden lezen.¹⁸³

Wat tot slot opvalt voor specifiek de Marokkaanse gastarbeiders, is dat Nederlanders al vroeg te kennen gaven niet te zitten wachten op de Marokkaanse gastarbeiders. In het centrum van het Limburgse Valkenburg stelde een hoteleigenaar zijn hotel open voor de Marokkanen die in de nabijgelegen Oranje-Nassaumijnen werkten. Omwonenden en horeca reageerden boos. De burgemeester werd verzocht om een streep door het plan te trekken. De concentratie van Marokkaanse gastarbeiders zou schade toebrengen aan '...de grootste toeristische invalspoort van onze gemeente.'¹⁸⁴ De ondertekenaars van de brief stelden expliciet niets tegen Marokkanen te hebben, maar omschreven hen wel als gemakzuchtig fabrieksvolk dat zij niet in het toeristische centrum van Valkenburg wilden zien. Ook in de Utrechtse Jutfasebuurt zaten de bewoners niet te wachten op de komst van Marokkanen. Een bewonerscomité klaagde in 1969 tegenover de pers over de komst van een profvoetballer in hun buurt. Hoewel dit niet direct met de Marokkaanse gastarbeiders te maken had, beargumenteerde de bewoners dat zij geen voetballer in de wijk wilden, want: 'Straks komt er een vuilnisman in, of een Marokkaan...'.¹⁸⁵

3.3 Na het wervingscontract: 'Nederlanders die schandalige huren van ze vragen voor hondehokken'

In 1969 sloot de Nederlandse overheid een wervingscontract met Marokko. Daarbij scherpte de overheid de regels aan; voordat de gastarbeiders in Nederland arriveerden moest er een

¹⁸² 'Moslims staan weer voor de vastenmaand Ramadan' in *Tubantia* (23 oktober 1968) 5.

¹⁸³ 'Geen suikerfeest' in *de Volkskrant* (28 november 1970) 10.

¹⁸⁴ 'Valkenburg verzet zich tegen de komst Marokkanen' in *het Vrije Volk* (27 augustus 1966) 3.

¹⁸⁵ 'Voetballer geweerd' in *Friese Koerier* (2 november 1969) 1.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

arbeidsvergunning zijn aangevraagd en afgegeven.¹⁸⁶ Veruit de meeste gastarbeiders uit Marokko belandden niet via het wervingscontract in Nederland, maar via-via, op de bonnefooi, of via koppelbazen. Een aanzienlijk deel van de Marokkanen besloot uiteindelijk in Nederland te blijven. Veel van de gastarbeiders trouwden met een Marokkaanse vrouw en lieten na enkele jaren hun gezin overkomen naar Nederland. Hiervoor moesten zij, net als de Turkse gastarbeiders, aan enkele eisen voldoen. Er moest zekerheid zijn dat er minimaal 12 maanden inkomen zou zijn, ze moesten langer dan een jaar in Nederland wonen en hadden tot slot een zelfstandige woning nodig.¹⁸⁷

Waar er vrij veel werd geschreven over Turken die zelfstandig gingen wonen in huur- en koopwoningen, gaan veruit de meeste krantenartikelen over Marokkanen die in pensions woonden. Op de pensions die niet voldeden aan veiligheids- en hygiëne eisen, en dit waren er nogal wat, was veel kritiek. *Het Vrije Volk* citeerde in 1970 een dominee die zijn beklag deed over '...Nederlanders die schandalige huren van ze vragen voor hondenhokken waar een Nederlander zich voor zou schamen, maar waar wel vijf Marokkanen in worden gepropt'.¹⁸⁸ In Eindhoven was ruim een derde van de pensions niet op orde; brandveiligheid, comfort en hygiëne voldeden niet aan de eisen. Ook moest ruim een derde van de arbeiders een kamer delen met meer dan vier personen.¹⁸⁹ Volgens het *Algemeen Handelsblad* bleef een groot deel van de Marokkanen in het pension wonen waar zij arriveerden.¹⁹⁰ Uitbuiting door de pensionhouder kwam juist daar veel voor. De bewoners hadden immers nog geen referentiekader. Het *Algemeen Handelsblad* schreef ook over Marokkanen die hun pas gearriveerde landgenoten uitbuitten. Zo verhuurde een Marokkaanse huiseigenaar kamers zonder bedden aan zijn landgenoten voor 15 euro per week; een relatief hoog bedrag. De auteur stelde dat arbeiders uit Marokko veel minder snel klaagden over slechte leefomstandigheden dan bijvoorbeeld de Italianen en Spanjaarden.

Over Marokkaanse huizenkopers is bijna niets in de kranten te vinden. Het voorbeeld van de Marokkaanse huiseigenaar dat zojuist is aangehaald laat zien dat zij er wel degelijk waren in de onderzochte periode, maar het ontbreekt aan artikelen. Na 1970 zijn er wel met zekere regelmaat advertenties te vinden van Marokkanen die zochten naar een huis.

Er zijn ook niet veel artikelen gepubliceerd over incidenten met buurtbewoners. Wel is er specifiek over één Marokkaans gezin en hun woning door verschillende kranten geschreven.

¹⁸⁶ B.J.T. Hooghiemstra, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Amsterdam, 2003) 61-76.

¹⁸⁷ Idem.

¹⁸⁸ '80.000 onmisbare arbeiders vormen het proletariaat van Nederland' in *het Vrije Volk* (13 oktober 1970) 17.

¹⁸⁹ 'Gastarbeiders in Eindhoven zeer slecht gehuisvest' in *de Tijd* (25 maart 1971) 8.

¹⁹⁰ 'Huisvestingsnood en politieke onvrijheid voor gastarbeiders' in *Algemeen Handelsblad* (17 april 1970) 13.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

Of het hier over een huur- of koopwoning ging is niet op te maken uit de artikelen. Het huis van dit gezin werd door buurtbewoners zonder directe oorzaak dichtgetimmerd. De politie moest eraan te pas komen om de woning weer te openen.¹⁹¹ Al voor dit incident werd het gezin getreiterd, aldus de man des huizes, waarna ze tijdelijk naar Marokko zijn teruggekeerd en hun huis aan een Marokkaanse vriend hadden verhuurd. Ook die vriend had te maken met getreiter; een buurtbewoner trapte de deur in omdat hij op zoek zou zijn geweest naar een klopgeest.¹⁹² Toen het gezin terugkeerde naar Utrecht dreigde de buurt het huis in brand te steken.¹⁹³ Het gezin stelt dat de mensen boos waren omdat zij dachten dat het gezin op kosten van Sociale Zaken leefde, aldus *de Volkskrant*.¹⁹⁴

Waar de spanningen tussen Marokkanen en Nederlanders tussen 1969 en 1975 een steeds populairder onderwerp werd voor de kranten om over te schrijven, kelderde de aandacht voor eetcultuur. De schaarse hoeveelheid krantenartikelen die in deze tijd over eetcultuur gingen, hadden vooral met de Ramadan te maken. *Het Vrije Volk* deed bijvoorbeeld verslag van drie Marokkaanse arbeiders die het werk neerlegden omdat zij klaagden dat ze geen gelegenheid kregen te vasten. Zij werkten met graanproducten en kregen bij het lossen graanstof binnen; dat zagen ze als voedsel. De eigenaar van het bedrijf gaf aan nooit klachten van Turken, ook islamitisch, te hebben gehad, en plaatste hiermee de Marokkaanse arbeiders in een slecht daglicht.¹⁹⁵ Toch werd er ook op een meer positieve manier over de vastentijd geschreven. Met enige bewondering schetste *het Vrije Volk* bijvoorbeeld een profiel van een Marokkaanse gastarbeider tijdens de Ramadan.¹⁹⁶

Hoewel niets erop wijst dat de Marokkanen het Nederlandse eten vanaf 1969 opeens lekker vonden, is er slechts één incident in de kranten te vinden waarbij ze hun mening duidelijk lieten horen. *De Volkskrant* schreef in 1971 over een actiegroep die Marokkaanse bewoners van een Geleens kosthuis bijstond. De arbeiders kregen margarine met aardappelen en koude conserven voorgeschoteld en waren dit beu.¹⁹⁷ Verder werd er in het *Algemeen Dagblad* gerefereerd naar de Marokkanen als 'mannen met snorretjes' en 'die kerels die geitenvlees eten, weet u wel'.¹⁹⁸ Die laatste uitspraak is een schoolvoorbeeld van andersheid

¹⁹¹ 'Buurtbewoners jagen gezin uit zijn huis' in *Leeuwarder Courant* (15 augustus 1973) 13.

¹⁹² 'Buren, op zoek naar klopgeest, verjagen gezin' in *de Telegraaf* (16 augustus 1973) 1.

¹⁹³ 'Marokkaan slachtoffer van agressie' in *de Volkskrant* (17 augustus 1973) 3.

¹⁹⁴ Idem.

¹⁹⁵ 'Graanstof is voedsel, en wij moeten vasten' in *het Vrije Volk* (1 december 1969) 1.

¹⁹⁶ 'Vasten met Mohammed' in *het Vrije Volk* (26 september 1974) 4, 'Daf-Born werkt mee aan Ramadan voor Marokkanen' in *De Nieuwe Limburger* (31 oktober 1970) 5, 'Ramadan' in *het Vrije Volk* (29 september 1973) 9, 'Vandaag einde van de Ramadan' in *Limburgsch Dagblad* (17 oktober 1974) 17 en 'Marokkaanse Islamieten vieren in Heerlen het "feest van het ontbijt"' in *Limburgsch Dagblad* (10 december 1969) 17.

¹⁹⁷ 'Actiegroep helpt gastarbeiders' in *de Volkskrant* (15 februari 1971) 3.

¹⁹⁸ 'O, wat zijn Nederlanders toch ongastvrij! De mannen met snorretjes' in *Algemeen Dagblad* (21 november 1973) 2.

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

benadrukken op basis van eetcultuur. Gelijksortige uitspraken zijn niet gevonden, waardoor het niet duidelijk is of dit gangbaar was.

Met de komst van meer en meer Marokkanen naar Nederland moest er ook aan culturele voorzieningen worden gedacht; denk aan culturele centra en moskeeën. De centra werden veelal gedeeld met de Turken, en ditzelfde gold voor de meeste gebedshuizen. Veel gebedshuizen waren in de jaren zeventig overigens nog niet.¹⁹⁹ Wel werd er volop gebouwd en gepland. Zo zou in Utrecht de grootste moskee van Nederland komen te staan met een minaret van zestig meter, al is dit plan destijds niet uitgevoerd.²⁰⁰ De moskeeën waren ook plekken waar zowel Turken als Marokkanen weleens actievoerden. Een voorbeeld hiervan is een protest in een Amsterdamse moskee tegen de uitwijzing van illegale gastarbeiders.²⁰¹

Figuur 8: Marokkaanse protestgroep in de Amsterdamse moskee aan de Van Ostadestraat

Algemeen Dagblad, 04-11-1975, 1.

¹⁹⁹ 'Geestelijke verzorging van buitenlandse werknemers schromelijk verwaarloosd' in *de Tijd* (7 juni 1973) 4.

²⁰⁰ 'Plan: Groot islamitisch centrum in Utrecht' in *Tubantia* (8 december 1971) 17.

²⁰¹ 'Moskee bezet' in *Het Vrije Volk* (4 november 1975) 3.

3.4 Bevindingen en vergelijking

In vergelijking met Turkse en Italiaanse gastarbeiders valt het op dat er een stuk minder aandacht is voor eetcultuur in de Nederlandse pers. Van de 34 onderzochte artikelen, gaan er 13 over Marokkaanse gastarbeiders en eetcultuur. Daarbovenop was het clandestien slachten verreweg het populairste onderwerp aangaande eetcultuur. Dat er minder aandacht uitgaat naar de eetcultuur van Marokkanen in het algemeen en specifiek hun klachten over Nederlands eten, kent twee mogelijke verklaringen. Enerzijds zullen de Marokkaanse gastarbeiders simpelweg minder te klagen hebben gehad over het eten dan de Turkse en zeker de Italiaanse gastarbeiders. Het overgrote deel van de Marokkanen kookte voor zichzelf, en een deel van hen was al gewend om anders dan thuis te eten vanwege eerdere werkzaamheden in bijvoorbeeld België of Frankrijk. Daarbij kwamen veel van de arbeiders uit het zeer arme Rifgebergte en waren ze dus absoluut geen luxe gewend. Anderzijds was het voor kranten veel minder aantrekkelijk om over het eten te schrijven. We zien in de onderzochte periode steeds meer onvrede over de Marokkaanse gastarbeiders onder Nederlanders ontstaan. Het was voor kranten natuurlijk veel interessanter om hierover te schrijven dan over het eten, waar bij de eerdere groepen gastarbeiders al veel meer aandacht aan besteed was. Die verschuiving is zelfs te zien in artikelen over eten. Waar de pers vaak vanuit het oogpunt van de Italiaanse en Turkse gastarbeiders schreef als het om eten ging, deden de kranten dit nauwelijks vanuit het oogpunt van de Marokkaanse arbeiders. Er werd veel vaker geschreven vanuit het oogpunt van huisvesters of andere Nederlanders die klachten ondervonden van het clandestien slachten.

Kijkend naar de factoren uit het theoretisch kader, zien we dat ten eerste het gebruik van voedsel om de 'andersheid' van een groep te benadrukken een enkele keer voorkomt in de onderzochte artikelen. Dit betreft een verwijzing in de krant naar Marokkanen als kerels die geitenvlees eten. Deze enkele verwijzing is bij lange na niet genoeg om van een patroon te kunnen spreken, maar sluit dit tegelijkertijd ook niet uit.

De tweede factor is de waarde die aan de eigen eetcultuur werd gehecht. De onderzochte artikelen geven hierover geen eenduidig uitsluitsel. Hoewel Marokkanen mondjesmaat lieten doorschemeren voedsel uit Marokko lekkerder te vinden dan wat zij in Nederland kregen, ontbreekt het aan hele duidelijke aanwijzingen dat er een zeer sterke band met de eigen eetcultuur was. Het feit dat veel Marokkanen voor zichzelf kookten en zich daarmee grotendeels aan de kijker van de Nederlandse pers onttrokken speelt hierbij natuurlijk een rol.

Voedselvoorschriften, de derde factor, speelden daarentegen een zeer grote rol voor de Marokkaanse gastarbeiders. Nog meer dan over de Turken schreven kranten over Marokkanen die clandestien slachtten. Het bleef niet bij een incidentele slachtingen in pensions, maar betrof ook grootschaligere operaties. Het is hierbij overigens de vraag of de voedselvoorschriften

Hoofdstuk 3: Marokkaanse gastarbeiders. 'Niet tevreden en ook niet ontevreden'

daadwerkelijk een grotere rol speelden bij de Marokkanen, of het simpelweg een populairder onderwerp was voor de kranten om over te schrijven. In het laatste geval zou het goed aansluiten bij de tendens van kranten om meer over de onvrede over Marokkanen te schrijven dan de onvrede van Marokkanen.

Over de vierde factor, de sociale functie van voedsel, is vrijwel niets af te leiden uit de artikelen. Wel is het aannemelijk dat de Marokkaanse gastarbeiders in de pensions samen kookten en aten; zij slachtten hier immers ook samen dieren.

Aansluitend is over de vijfde factor, heimwee, ook niet veel informatie te vinden in de onderzochte artikelen. Wel was de drang om de ramadan thuis door te maken voor de groep gastarbeiders in Vlissingen zo sterk dat zij besloten tijdens de ramadan terug te keren naar Marokko. Toch speelt heimwee geen expliciete rol.

Tot slot zien we dat er nauwelijks gebruik is gemaakt van voedsel om de Marokkaanse gastarbeiders tevreden te houden. Marokkanen verbleven veelal in zo goedkoop mogelijke pensions waar er niet eens voor ze werd gekookt. De prijs was een veel belangrijkere factor dan of zij al dan niet eten kregen dat naar hun smaak was.

Conclusie

De onderzoeksvraag van deze scriptie luidde: 'Waarom speelde voedsel wel of geen centrale rol voor de gastarbeiders in Nederland uit Italië, Turkije en Marokko en hun werkgevers tussen 1955 en 1975, en verschilde deze rol tussen de groepen?' De vraag suggereerde al dat er verschillen zouden zijn tussen de drie onderzochte groepen gastarbeiders, en dit blijkt ook zo te zijn. Daarom behandel ik de drie groepen stuk voor stuk, alvorens er een algemene conclusie wordt getrokken.

Voor de Italianen, de eerste groep die is onderzocht, was eetcultuur verreweg het meest belangrijk, en zij konden hierin ook weleens kieskeurig zijn. Hun werkgevers hadden hier geen rekening mee gehouden, en de Italianen kwamen dikwijls omwille van het eten in protest. Omdat het juist de werkgever was die verantwoordelijkheid droeg voor de verzorging van de arbeiders, werd deze automatisch deelgenoot van het probleem. De pers smulde hiervan en speelde de botsingen in de kijker, waarbij vaak de zijde van de gastarbeiders werd gekozen. Dit kan verklaard worden doordat de publieke opinie vrij positief was over de Italianen en er veel empathie voor hen was. Dit hebben we bijvoorbeeld kunnen zien in de reacties die volgden op de discriminatoire maatregelen waar de arbeiders in Twente tegenaan liepen. De meeste Nederlanders hadden niks tegen de Italiaanse gastarbeiders; op zijn meest heerste er wat angst dat zij met een Nederlands meisje zouden trouwen. Juist hierdoor lijkt de onvrede over de Hollandsche Pot een populair onderwerp te zijn geweest om over te schrijven.

Turkse gastarbeiders waren een stuk minder kieskeurig dan de Italianen. Er werd dan ook minder geklaagd, en wanneer dit wel gebeurde, was het vaak in combinatie met andere problemen zoals het loon of de sfeer. Ook waren er veel minder Turkse arbeiders in Nederland geraakt via een wervingscontract; de werkgevers was dus niet verantwoordelijk voor het eten; veel Turken kookten zelf. Er was in vergelijking met de Italianen in veel mindere mate sprake van een botsing, wat ervoor zorgde dat er minder over werd geschreven. Daarbij komt dat er andere problemen speelden die meer aandacht vroegen en kregen van de pers, zoals huisvestingsproblemen en aanvaringen tussen Turken en Nederlanders. Kranten schreven wel geregeld over de voedselvoorschriften vanuit de islam, wat op zichzelf ook een populair onderwerp van discussie was in de pers. De vastentijd en clandestien slachten waren daarvan een onderdeel.

Wat voor de Turken gold, gold nog meer voor de Marokkaanse gastarbeiders. Ze klaagden minder over eten, kookten meer zelf, en er speelden nog meer andere problemen die de aandacht bij eetcultuur wegkaapten. Kranten schreven nauwelijks over klachten van Marokkanen over wat ze voorgeschoteld kregen. Opvallend is dat de pers wel veel meer schreef over clandestien slachten. Het lijkt vaker en vooral op grotere schaal te zijn gedaan door Marokkaanse gastarbeiders, wat de hoeveelheid artikelen die over dit onderwerp gaat deels kan

Conclusie

verklaren. Ook ging de pers meer in op de voor Nederlanders vreemde gebruiken die bij het slachten gepaard gingen, zoals de consumptie van ingewanden en delen van het dier dat Nederlanders als slachtafval beschouwden. Dit ligt in lijn met de publieke opinie over Marokkanen; die was zeker begin jaren zeventig tamelijk negatief.

We kunnen concluderen dat het belang van eetcultuur in de gastarbeidermigratie van de drie onderzochte groepen een sterke samenhang vertoont met een aantal factoren. Allereerst de wijze van arbeidsmigratie. Verliep die via de wervingscontracten, dan vond er een gedwongen ontmoeting tussen eetculturen plaats omdat de werkgevers de gastarbeiders van eten moesten voorzien. Die ontmoeting verliep in de regel niet erg soepel, wat de aandacht trok. Kwamen de gastarbeiders niet via de wervingscontracten naar Nederland, dan speelde dit probleem een stuk minder. Ten tweede zien we dat de trots van de gastarbeiders over de eigen keuken een aanzienlijke rol heeft gespeeld. De houding van een deel van de Italianen is hiervan een uitstekend voorbeeld. Ten derde hebben voedselvoorschriften waar Turkse en Marokkaanse gastarbeiders mee te maken hadden de rol van katalysator vervuld. Bij de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders werkten de voorschriften restrictief, wat ertoe leidde dat zij het heft in eigen hand moesten nemen als het om vasten of halal eten ging. Juist dit werd door de kranten opgepikt en uitgelicht, en leidde tot een beeld van onvrede en verwondering.

Tot slot en veruit het belangrijkste, zien we dat de sturende rol van de pers in de publieke opinie een hele grote invloed heeft gehad op de rol van eetcultuur. In het geval van de Italianen waren de strubbelingen op het gebied van eten een van de sappigste problemen waar de arbeiders, hun werkgevers en huisvesters mee te maken hadden. Bovendien ging het om een relatief onschuldig en soms komisch probleem. Dit gold niet voor de Turken en zeker niet de Marokkanen. Eetcultuur was voor hen, hun werkgevers, huisvesters en de Nederlandse bevolking van ondergeschikt belang, omdat het minder aandacht kreeg; er vond een verplaatsing van de problematisering plaats. Huisvesting, culturele verschillen en aanvaringen tussen de gastarbeiders en Nederlanders werden veel meer geproblematiseerd. Opvallend is hierbij dat het authentieke Italiaanse eten in de ontmoetingscentra, de Turkse restaurants en Marokkaanse gerechten wel werden geprezen. Op het gebied van eten lijkt Nederland veel makkelijker een andere cultuur te hebben geaccepteerd dan op andere gebieden.

In de bestaande literatuur over eetcultuur wordt vaak exclusief naar eetcultuur gekeken, en in literatuur over gastarbeidermigratie heeft eetcultuur vaak überhaupt geen plek. In dit onderzoek is geconstateerd dat rol van eetcultuur in de context van migratie sterk is verbonden met andere onderwerpen die belangrijk zijn in het kader van gastarbeidermigratie, zoals huisvesting, de wijze van migratie en bovenal publieke opinie. Om een completer en realistischer historisch beeld te kunnen vormen van eetcultuur, migratie en de combinatie hiervan, is het noodzakelijk om breder onderzoek te doen. Het verband tussen eetcultuur,

Conclusie

gastarbeidermigratie en sub-onderwerpen wordt in de bestaande literatuur nog niet genoeg onderstreept.

Bronnenlijst

'80.000 onmisbare arbeiders vormen het proletariaat van Nederland' in *het Vrije Volk* (13 oktober 1970) 17.

"Aardappel' bijna enige klacht van Ital. arbeiders' in *de Telegraaf* (8 maart 1962) 3.

Advertentie van de Bijenkorf in *het Parool* (26 september 1966) 18.

Advertentie van het Marokkaanse VVV in *de Telegraaf* (23 mei 1969) 12.

Advertentie van Sabena in *Algemeen Handelsblad* (20 november 1968) 9.

'Alle Italianen hebben een spaarbankboekje' in *Limburgsch dagblad* (18 mei 1963) 3.

'Als "Nederlandse" Turken terugkeren... Straks 'baas' in hun eigen land' in *de Telegraaf* (28 augustus 1965) 27.

'Bloed' in *Algemeen Handelsblad* (8 september 1961) 2.

'Buitenlanders' in *Algemeen Handelsblad* (6 april 1965) 11.

'Buitenlandse werknemers worden niet bevoordeeld' in *de Tijd-Maasbode* (13 november 1965) 17.

'Buurt tegen Turken' in *de Volkskrant* (11 augustus 1972) 3.

'Buurtbewoners jagen gezin uit zijn huis' in *Leeuwarder Courant* (15 augustus 1973) 13.

'Buren, op zoek naar klopgeest, verjagen gezin' in *de Telegraaf* (16 augustus 1973) 1.

"Champignons" eisen nog een leven' in *Tubantia* (16 augustus 1966) 4.

'Couscous' in *het Parool* (18 september 1969) 23.

'Daf-Born werkt mee aan Ramadan voor Marokkanen' in *De Nieuwe Limburger* (31 oktober 1970) 5.

'De Hongaarse mijnwerkers in Zuid-Limburg' in *Nieuwsblad van het Noorden* (4 januari 1957) 1.

'De kleine koerier. Marja at inktvis zonder inkt' in *Friese Koerier* (4 oktober 1958) 11.

'De Nederlander door een Italiaanse bril' in *Het vaderland* (18 november 1959) 13.

Bronnenlijst

- 'De stakingen in Frankrijk' in *de Waarheid* (6 maart 1963) 3.
- 'De vrouw in de tijd' in *de Tijd* (24 mei 1969) 7.
- 'Discriminatie van Turks gezin door Zaanse flatbewoners' in *Tubantia* (26 maart 1971) 1.
- 'DIT schaft de pot in Vakantieland' in *Het Vrije Volk* (9 juli 1965) 19.
- 'Drie Marokkanen slachtten illegaal' in *Algemeen Handelsblad* (31 mei 1965) 4.
- 'Dwalen in Agadir' in *het Parool* (30 oktober 1964) 19.
- 'Een nieuwe ijs(jes)tijd breekt aan' in *het Parool* (28 mei 1955) 3.
- 'Een nieuwe ontdekking' in *Algemeen Dagblad* (17 augustus 1957) 9.
- “Een Turk is voor een hoop Nederlanders iets heel vies” Oog in oog met een zacht man' in *Tubantia* (8 februari 1969) 5.
- 'Eitje, rups, pop, vlinder' in *het Vrije Volk* (15 april 1961) 26.
- 'Eerste Italiaanse arbeiders wennen goed in ons land. Rotterdams ontvangstcentrum biedt gezellige ontspanning' in *De Tijd-Maasbode* (12 november 1960) 12.
- 'Er is in de wereld in '58 meer gegeten, gedronken en gerookt dan in 1957' in *Nieuwsblad van het Zuiden* (1 april 1959) 2.
- 'Eten niet goed en daarom: Italianen leggen het werk neer' in *Leeuwarder Courant* (5 oktober 1961) 3.
- 'Eten probleem no. 1 Italiaanse werkers' in *Limburgsch dagblad* (8 maart 1962) 5.
- 'Experiment met Turkse arbeiders is geslaagd' in *Algemeen Dagblad* (2 juni 1965) 7.
- 'Film over de Italianen in de Nederlandse mijnen' in *Limburgsch Dagblad* (31 december 1955) 3.
- 'Gastarbeiders in Eindhoven zeer slecht gehuisvest' in *de Tijd* (25 maart 1971) 8.
- 'Gastarbeiders zijn ook mensen' in *de Tijd* (2 januari 1971) 3.
- 'Geen pensions door vele tippelen' in *Trouw* (3 september 1966) 5.
- 'Geen suikerfeest' in *de Volkskrant* (28 november 1970) 10.

Bronnenlijst

- 'Geestelijke verzorging van buitenlandse werknemers schromelijk verwaarloosd' in *de Tijd* (7 juni 1973) 4.
- 'Geloof brengt Marokkanen en Turken tot clandestien slachten' in *Algemeen Dagblad* (3 februari 1966) 17.
- 'Graanstof is voedsel, en wij moeten vasten' in *het Vrije Volk* (1 december 1969) 1.
- 'Hagenaars lopen te hoop tegen Turkse huiseigenaren' in *Tubantia* (15 juli 1971) 1.
- "Halve Maan" bij Waddinxveen' in *de Tijd-Maasbode* (26 oktober 1965) 3.
- 'Halve Maan is ook in Nederland opgegaan' in *de Tijd-Maasbode* (1 februari 1964) 17.
- 'Hasjiesj gevonden bij twee Turken' in *Trouw* (4 januari 1969) 5.
- 'Hazemeyer leert Turken Nederlands spreken' in *Nieuwsblad van het Noorden* (29 februari 1964) 27.
- 'Het ritueel slachten door Marokkanen' in *Algemeen Handelsblad* (27 april 1966) 4.
- 'Hikmet Turna, één van de 36.000' in *het Vrije Volk* (18 januari 1964) 2.
- 'HOOGOGENS brengt dure buitenlandse arbeiders netjes onder dak' in *Algemeen Dagblad* (14 oktober 1965) 9.
- 'Huisvestingsnood en politieke onvrijheid voor gastarbeiders' in *Algemeen Handelsblad* (17 april 1970) 13.
- 'In Engeland wordt ideaal gewoond' in *de Telegraaf* (10 maart 1961) 13.
- 'In vervuild huis: tachtig buitenlandse arbeiders' in *het Vrije Volk* (21 mei 1965) 25.
- 'Islamieten in dezelfde landstreek' in *Trouw* (14 december 1967) 37.
- 'Italianen en Spanjaarden passen zich goed aan in Twente' in *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1961) 9.
- 'Italianen eten niet alleen spaghetti' in *Nieuwsblad van het Noorden* (24 april 1965) 19.
- 'Italianen in Nederland' in *de Nieuwsgier* (22 februari 1956) 3.
- 'Italianen in Nederland: harde werkers met grote zorgen' in *het Parool* (14 juli 1956) 3.

Bronnenlijst

- 'Italianen in ons land hebben eigen tehuis' in *Trouw* (25 januari 1956) 5 & 'Italianen in Nederland' in *de Nieuwsgier* (22 februari 1956) 3.
- 'Italianen spoedig terug naar huis' in *De Volkskrant* (22 oktober 1960) 11.
- 'Italianen staken in heel Twente' in *Het Vrije Volk* (6 september 1961) 3.
- 'Italiaanse arbeiders in Tegelen naar huis terug' in *Nieuwsblad van het Zuiden* (25 november 1960) 3.
- 'Italiaanse arbeiders komen hier vak leren. Verhoudingen met de Nederlanders is goed' (8 maart 1962) 2.
- 'Italiaanse toeristen hebben moeite met Nederlandse kost' in *De Tijd-Maasbode* (10 mei 1961) 7.
- 'Johanna's yoghurt werd Turk net niet fataal' in *de Telegraaf* (19 mei 1970) 3.
- 'Kamerlid: Slacht ook vee volgens voorschriften Islam' in *Trouw* (27 januari 1966) 8.
- 'Koken is een kunst' in *het Vaderland* (15 juni 1957) 19.
- 'Limburgse mijnen Werven Oostenrijkers en Italianen' in *de Volkskrant* (5 juli 1955) 5.
- 'Marktkooplui zijn blij met de buitenlandse arbeiders' in *Algemeen Dagblad* (28 mei 1965) 11.
- 'Marokkaan slachtoffer van agressie' in *de Volkskrant* (17 augustus 1973) 3.
- 'Marokkaanse Islamieten vieren in Heerlen het "feest van het ontbijt"' in *Limburgsch Dagblad* (10 december 1969) 17.
- 'Marokkanen en Turken naar Nederlandse mijnen' in *de Volkskrant* (8 oktober 1963) 9.
- 'Meeste islamieten in Friesland houden zich goed aan vastentijd' in *Leeuwarder Courant* (6 oktober 1973) 13.
- 'Mensen en dingen' in *Limburgsch Dagblad* (6 februari 1964) 3.
- 'Mogen zij, die bij ons werken, ook bij ons leven?' in *Tubantia* (30 januari 1970) 7.
- 'Moslims staan weer voor de vastenmaand Ramadan' in *Tubantia* (23 oktober 1968) 5.
- 'Na activiteiten in de Soedan, in Yorkshire en in Twente Pater Tarcisio Corbetta zielenzorger van tweeduizend Italianen in Zuid-Limburg' in *Limburgsch Dagblad* (21 juli 1964) 5.

Bronnenlijst

- 'Nederland doet nog weinig voor Italianen' in *de Volkskrant* (8 maart 1962) 9.
- 'O, wat zijn Nederlanders toch ongastvrij! De mannen met snorretjes' in *Algemeen Dagblad* (21 november 1973) 2.
- 'Olland is lief' in *Algemeen Dagblad* (15 maart 1961) 4.
- 'Olympia-bioscoop verbouwd tot sociëteit voor Turken' in *Algemeen Handelsblad* (15 januari 1970) 2.
- 'Ondanks villa en eigen kok elf Italianen woest. Want Venlo is geen Rome' in *de Volkskrant* (26 november 1960) 13.
- 'Onder de keizerskroon. Hapje Turks of hapje Grieks?' in *Algemeen handelsblad* (27 mei 1970) 2.
- 'Ons land vraagt 3000 Italianen' in *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad* (18 november 1955) 13.
- 'Onze eigen Turken' in *de Telegraaf* (25 oktober 1963) 3.
- 'Op de Turkse toer' in *het Parool* (3 juli 1965) 7.
- 'Opatija: genoeglijk en lekker' in *het Parool* (16 maart 1973) 11.
- 'Opnieuw de zieke man?' in *Gereformeerd gezinsblad* (7 juni 1963) 2.
- 'Opstand onder Italianen en Spanjaarden in Almelo' in *Het Vrije Volk* (1 maart 1962) 3.
- "Over de omgang met Turken" Juist begrip vereist' in *De Tijd-Maasbode* (6 december 1963) 4.
- 'Pensionhoudster eruit of wij eten hier niet meer!' in *Tubantia* (18 mei 1966) 8.
- 'Plan: Groot islamitisch centrum in Utrecht' in *Tubantia* (8 december 1971) 17.
- 'Ramadan' in *het Vrije Volk* (29 september 1973) 9.
- 'Rampzalige brand schokt buitenlandse arbeiders' in *de Waarheid* (7 december 1970) 3.
- 'Sieraden voor uw tafel: Exotische rijstgerechten' in *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1960) 9.
- 'Slachten van geiten is 'n smerige troep' in *het Vrije Volk* (28 november 1969) 9.
- 'Smakelijk eten!' in *Algemeen Handelsblad* (29 augustus 1958) 5.

Bronnenlijst

- 'Spaghetti-eten, een kunst, die hier wellicht een openbare vermakelijkheid zou worden' in *Leeuwarder courant* (4 november 1957) 11.
- 'Spanjaarden krijgen ontmoetingscentrum' in *Het Vrije Volk* (15 mei 1963) 5.
- 'Spitsuur-praatje in een grote keuken. In gezellenhuis Heisterberg eten wel tien nationaliteiten' in *Limburgsch Dagblad* (5 augustus 1965) 15.
- 'Stadswijk verzet zich tegen komst van 100 turken' in *Tubantia* (15 februari 1969) 3.
- 'Staking Spanjaarden is nog niet opgelost' in *het Parool* (6 april 1963) 4.
- 'Tekort aan zuurstof in mensenpakhuis' in *Tubantia* (30 november 1970) 7.
- 'Tilburg begint actie tegen Turken' in *de Telegraaf* (12 april 1966) 1.
- 'Tip Toe' in *het Vrije Volk* (9 februari 1971) 2.
- 'Turk dood door giftige paddestoelen' in *het Parool* (13 augustus 1966) 1.
- 'Turken een nacht lang op bordes' in *Algemeen Dagblad* (17 november 1964) 1.
- 'Turken liever in eigen huis dan in duur pension' in *de Tijd* (16 juli 1971) 3.
- 'Turken nemen vork weer in de hand' in *Tubantia* (21 mei 1966) 3.
- 'Turken verkochten in Utrecht vlees op straat' in *Trouw* (25 april 1966) 1.
- 'Turken verkopen vlees op straat' in *Leeuwarder Courant* (25 april 1966) 12.
- 'Turken voelen weinig voor "modelpension"' in *de Volkskrant* (9 april 1971) 6.
- 'Turken werken hier om gauw veel geld te verdienen' in *Utrechtsch Nieuwsblad* (8 december 1964) 4.
- 'Turks Amsterdam' in *het Vrije Volk* (22 mei 1969) 7.
- 'Turks gezin al een jaar in slechte woonomstandigheden' in *Tubantia* (26 oktober 1974) 3.
- 'Turks gezin in ander huis' in *het Parool* (21 juli 1971) 1.
- 'Turks gezin kraakt huis' in *Tubantia* (9 april 1975).
- 'Turks Restaurant' in *het Vrije Volk* (15 mei 1970) 19.

Literatuurlijst

- 'Turkse arbeider stierf na eten van paddestoelen' in *Friese Koerier* (13 augustus 1966) 9.
- 'Turkse arbeiders bij betonfabriek staken' in *de Waarheid* (21 september 1965) 1.
- 'Turkse arbeiders de besten maar je moet ze begrijpen' in *Trouw* (14 augustus 1964) 7.
- 'Valkenburg verzet zich tegen de komst Marokkanen' in *het Vrije Volk* (27 augustus 1966) 3.
- 'Vandaag einde van de Ramadan' in *Limburgsch Dagblad* (17 oktober 1974) 17.
- 'Vasten met Mohammed' in *het Vrije Volk* (26 september 1974) 4.
- 'Voetballer geweerd' in *Friese Koerier* (2 november 1969) 1.
- 'Vooral in Twente klachten over eten en wonen. Aardappel gruwel voor Italiaanse arbeiders' in *Trouw* (9 maart 1962) 9.
- 'Vraag naar werkkrachten in voorjaar nog groter' in *Het Vrije Volk* (7 februari 1961) 6.
- 'Wantoestanden in Naardens pension' in *Tubantia* (3 augustus 1966) 13.
- 'We smikkelen een half miljoen zakjes patat per dag' in *de Tijd-Maasbode* (8 oktober 1960) 18.
- 'Wel of geen buitenlandse mijnwerkers in ons land?' in *Het Vrije Volk* (6 april 1963) 3.
- 'Werk in Franse mijnen ligt stil' in *Algemeen Dagblad* (6 maart 1963) 3.
- 'Werkgevers, toon begrip voor Ramadan' in *Het Vrije Volk* (10 september 1974) 19.
- 'Zondagskleding' in *de Waarheid* (6 maart 1963) 3.

Literatuurlijst

- Abbots, Emma-Jayne, 'Approaches to Food and Migration: Rootedness, Being and Belonging' in *The Handbook of Food and Anthropology* (2016) 115-132.
- Akgündüz, Ahmet, 'Een analytische studie naar arbeidsmigratie in Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland (1960-1974)' in *Sociologische gids* 40:5 (1993) 352-385.
- Almerico, Gina M. 'Food and identity: Food studies, cultural, and personal identity' in *Journal of International Business and Cultural Studies* 8 (2014) 1-8.

Literatuurlijst

- Bogaert, Koen, 'De oplossing zal niet van de top komen. Het antwoord ligt bij ons.' Een geschiedenis van sociaal verzet in Marokko' in *Opstand in de Rif* (Berchem, 2018) 35-49.
- Bonjour, Saskia & Schrover, Marlou, 'Public Debate and Policy-making on Family Migration in the Netherlands, 1960-1995' in *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41:9 (2015) 1-20.
- Bouras, Nadia, *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Leiden, 2012).
- DeSoucey, Michaela, 'Gastronationalism: Food Traditions and Authenticity Politics in the European Union' in *American Sociological Review* (2010) 432-455.
- Douglas, Mary, 'Deciphering a meal' in *Daedalus* 101:1 (1972) 61-81.
- Eijk, Dick van, 'De werving van gastarbeiders als resultante. Een sociaal probleem in arenaperspectief' in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21:2 (1994) 86-112.
- Groenendijk, Kees, 'Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961' in: Frank Bovenkerk, Frank Buijs & Henk Tromp (ed), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben* (Assen 1990) 55-95.
- Hoeven van der, Inge & Schrover, Marlou, 'Een zorgzame of bemoeizuchtige werkgever? De AKU en haar Italianen' in *Jaarboek Gelre* (2013) 185-214.
- Holtzman, Jon D. 'Food and Memory' in *Annual Review of Anthropolgy* 35 (2006) 361-378.
- Hondius, Dienne, 'De 'trouwlustige gastarbeider' en het Hollandse meisje. De bezorgde ontmoediging van Italiaans- en Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-72' in *Migrantenstudies* 16:4 (2000) 229-245.
- Hooghiemstra, B.J.T., *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Amsterdam, 2003).
- Jansen, Janneke, *Bepaalde Huisvesting. Een Geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Proefschrift Geschiedenis UL, Leiden 2006).
- Jennissen, Roel, 'De instroom van buitenlandse arbeiders en de migratiegeschiedenis van Nederland na 1945' in *Justitiële verkenningen* 39:6 (2013) 9-31.
- Lucassen, Leo en Lucassen, Jan, *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).

Literatuurlijst

- Maussen, Marcel, *Ruimte voor de Islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties* (Apeldoorn 2006).
- Obdeijn, Herman, 'Er is werk in Holland'. Buitenlandse arbeidskrachten sinds 1945' in *Leidschrift: Migratie en acceptatie* 11 (1995) 67-79.
- Obdeijn, Herman & Schrover, Marlou, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Olson, Robert W., 'Al-Fatah in Turkey: its influence on the 12 march coup' in *Middle Eastern Studies* 9:2 (2006) 197-205.
- Otterloo van, Anneke, 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985. Toenadering of distantie?' in *Sociologisch Tijdschrift* 13:2 (1986) 317-349.
- Otterloo van, Anneke, *Eten en Eetlust in Nederland (1840-1990)* (Amsterdam 1990).
- Salzman, Catherine, 'Continuity and Change in the Culinary History of the Netherlands, 1945-1975' in *Journal of Contemporary History* 21:4 (1986) 605-631.
- Parasecoli, Fabio, *Al Dente: A History of Food in Italy* (London, 2004).
- Parasecoli, Fabio, 'Food, Identity, and Cultural Reproduction in Immigrant Communities' in *Social Research: An International Quarterly* 81:2 (2014) 415-439.
- Marlou Schrover, *Om de meisjes, voor de meisjes. Een historisch perspectief op problematisering en bagatellisering van onderwerpen die te maken hebben met migratie en integratie*
Oratie uitgesproken door Prof. dr. Marlou Schrover bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van Geschiedenis van Migratie en Sociale Verschillen aan de Universiteit Leiden op maandag 23 mei 2011.
- Schrover, Marlou, 'Rats, Rooms and Riots: Usage of Space by Immigrants in the Dutch Town Utrecht 1945-1970' in *Journal of Migration History* 7 (2021) 244-271.
- Schrover, Marlou, Broeke ten, Judith & Rommes, Ronald, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)*.
- Schrover, Marlou, Mestdag, Inge, Otterloo, Anneke van & Zeegers, Chaja, 'Lekker. Waarom knoflook niet meer vies is', in: Isabel Hoving, Hester Dibbits & Marlou Schrover (ed),

Websites

Veranderingen van het alledaagse. Cultuur en migratie in Nederland (Den Haag 2005) 77-112.

Simone Prins, Karin, Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander': Adaptie van Marokkanen en Turken in Nederland (Proefschrift Psychologie RUG, Groningen 1996).

Veldboer, Lex en Duyvendak, Jan Willem, 'Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld' in *Sociologische Gids* 51:1 (2004) 36-52.

Verriet, Jon, 'Een ongevaarlijk avontuur' Beeldvorming omtrent buitenlandse eetculturen in Nederland, 1950-1970' in *Tijdschrift voor Volkskunde* 2 (2015) 177-192.

Vliementhart, Rens, & Zoonen van, Liesbet, 'Power to the frame: Bringing sociology back to frame analysis' in *European Journal of Communication* 26:2 (2011) 101-115.

Waes van, M. *International remittances to Morocco; trends, future prospects and development impact* (Amsterdam, 2009).

Witte, Rob, *Al eeuwenlang een gastvrij volk: racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland (1950-2009)* (Amsterdam, 2010).

Wodak, Ruth, & Fairclough, Norman, *Critical discourse analysis* (Los Angeles, 2013).

Wodak, Ruth, 'Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach' in *The international encyclopedia of language and social interaction* (2015) 1-14.

Websites

Hagers, Arno, regisseur, 'Spaghetti bolognese' in De Aardappeleters, seizoen 1 aflevering 2 (NTR, 10 januari 2017), https://www.npostart.nl/de-aardappeleters/10-01-2017/VPWON_1259271 geraadpleegd op 3 maart 2022.

Schreb, Igor, regisseur, 'Una strada per domani: un servizio dall'Olanda', <https://www.youtube.com/watch?v=u2dEjev79GY> geraadpleegd op 10 mei 2021.